SOPOLLI MADANIYATI TO‘G‘NOG‘ICHLARI TIPOLOGIYASI

© 2024. Odiljon Xamidov, Gulmira Kattayeva

Termiz davlat universiteti

Kalit so‘zlar: Sopolli madaniyati, Sopollitepa, Jarqo‘ton, Molalitepa, Tillabuloq, Bo‘ston VI–VII, to‘g‘nog‘ichlar tipologiyasi, bosh uchun mo‘ljallangan taqinchoqlar, zoomorf shakldagi haykalchalar, to‘pbarggul boshli to‘g‘nog‘ichlar.

XX asrning 70-yillarida bronza davriga oid (mil. avv. 2200–1300-yy.), Shimoliy Baqtriya hududida shakllangan Sopolli madaniyati tarixiy va arxeologik tadqiqotlar yo‘nalishida ilmiy o‘rganilgan manbalar asosida fanga kiritildi. Sopolli madaniyati aholisi dehqonchilik va chorvachilikdan tashqari hunarmandchilik sohasida ham nihoyatda mohir hisoblangan. Hunarmandchilik turlari (kulolchilik, binokorlik, temirchilik va h.k.) orasida zargarlik sohasi o‘zining noyob tur va shakllari bilan ayniqsa ajralib turgan. Sopolli madaniyati yodgorliklaridan topilgan zargarlik buyumlarining asosini tashkil etuvchi to‘g‘nog‘ichlar Markaziy Osiyo aholisining bronza davri madaniyatini yoritishda muhim moddiy manba bo‘lib, ular bronza davri aholisining turmush tarzini, madaniyatini, san’atini, hamda urf-odatlarini o‘zida mujassam etgan. O‘rganilgan madaniyatning Sopollitepa, Jarqo‘ton, Mo‘lalitepa, Bo‘ston VI, VII, Tillabuloq yodgorliklaridan boshqa taqinchoq turlari (sirg‘a, diadema, munchoq, marjon, shokila, tumor, uzuk va bilaguzuk) kabi to‘g‘nog‘ichlar ham topilgan bo‘lib, ularni tipologik tahlil qilish ularning mohiyatini chuqurroq o‘rganishga va analogiyasini ishlab chiqishda yordam beradi. Ushbu maqolada Sopolli madaniyati yodgorliklaridan aniqlangan bosh uchun mo‘ljallangan taqinchoqlar sinfiga kiruchi 140 dan ortiq to‘g‘nog‘ichlar bosh qismining yasalish shakliga ko‘ra tip, guruh va sinflarga ajratilgan.

ТИПОЛОГИЯ БУЛАВОК КУЛЬТУРЫ САПАЛЛИ

© 2024. Одилжон Хамидов, Гулмира Каттаева

Термезский государственный университет

Ключевые слова: археология, культура Сапалли, Сапаллитепа, Джаркутан, Мулалитепа, Тиллабулак, Бустон VI–VII, типология булавок, украшения для головы, булавки с розетковидным навершием.

Сапаллинская культура эпохи бронзы (2200–1300 гг. до н. э.), сформировавшаяся на территории Северной Бактрии, в 70-х годах XX века была введена в научный оборот на основе изученных в историческом и археологическом отношении источников. Кроме занятий земледелием и скотоводством, жители культуры Сапалли, считались чрезвычайно искусными и в ремесленническом деле. Среди всех видов ремёсел своими уникальными видами и формами особо выделяется ювелирное дело. Булавки, составляющие основу ювелирных украшений, обнаруженных в памятниках сапаллинской культуры, являются важным источником для освещения материальной культуры бронзового века народов Центральной Азии, воплощая в себе быт, культуру, искусство и традиции людей бронзового века. На памятниках Сапаллитепа, Джаркутан, Мулалитепа, Бустон VI, VII, Тиллабулак изучаемой культуры, наряду с другими видами украшений (серьги, диадемы, бусы, ожерелья, подвески, амулеты, перстни и браслеты), были найдены и булавки, типологический анализ которых способствует более глубокому изучению их сущности и разработке их аналогов. В этой статье приводится типология более 140 булавок, которые были обнаружены на памятниках культуры Сапалли и относятся к классу украшений для головы. По форме изготовления навершия булавки были разделены на типы, группы и классы. Среди типов булавок по форме изготовления и назначению особенно выделяются булавки с зооморфными и антропоморфными фигурками в навершии, розетковидные булавки и булавки с навершием в форме звёздочки, которые относятся к редким артефактам, получившим широкое распространение среди культур цивилизации Окса.

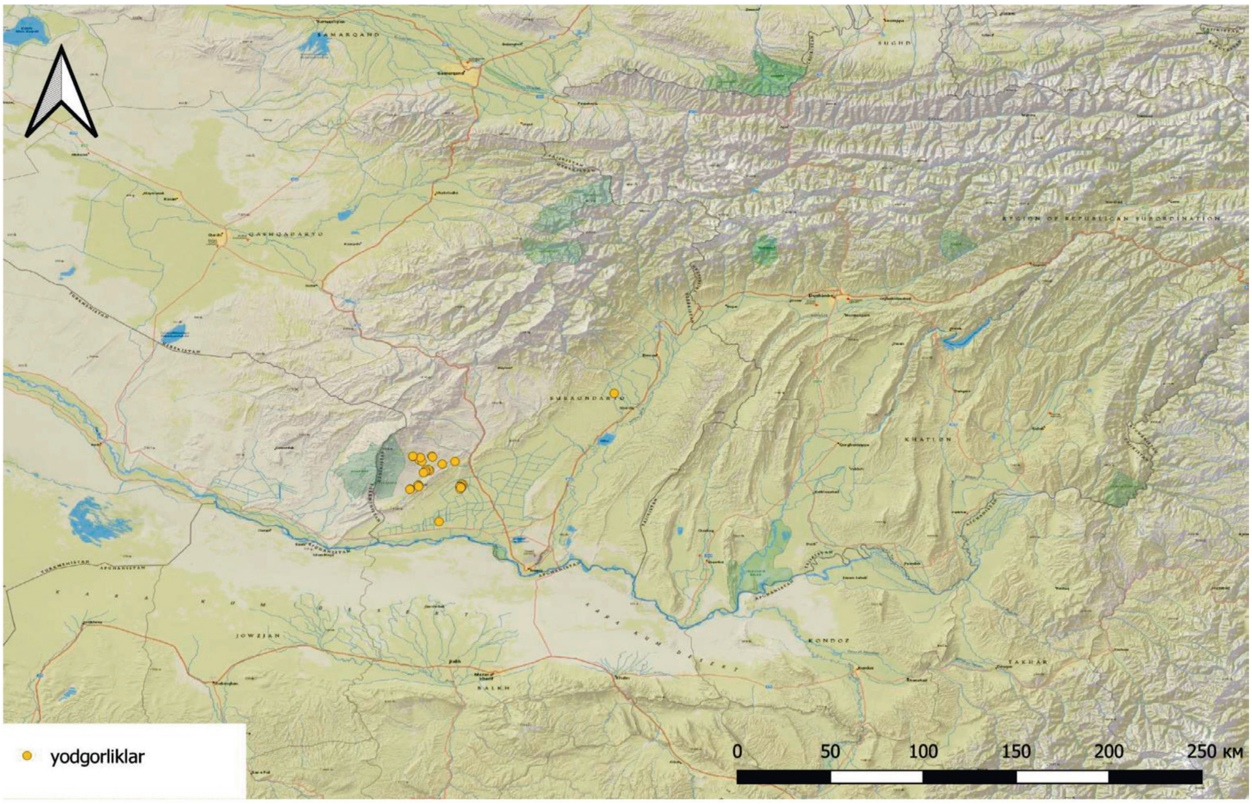

1-rasm. Surhon vohasida Sopolli madaniyati yodgorliklarining joylashish o‘rni
Рис. 1. Расположение памятников сапаллинской культуры в Сурханском оазисе.
Fig. 1. Location of Sapalli culture monuments in the Surhan oasis.

Markaziy Osiyo (Ўзбекистон миллий энциклопедияси 2005: 476–477; Miroshnikov 1992: 477–480)[1] ning turli davrlarda yaratilgan madaniyati jahon xalqlari tarixida muhim o‘rin tutadi. Mintaqaning serhosil vodiysi, cho‘l va dashti, tog‘larida yashovchi aholining turmush sharoitidagi farqlar turli xo‘jaliklarning ertaroq paydo bo‘lishi o‘ziga xos madaniyatlar shakllanishiga olib keldi. Bronza davriga kelib, yaqin qo‘shnichilik munosabatlari asosida sodir bo‘lgan bu jarayon qabila va xalqlarning iqtisodiy va madaniy aloqalari tufayli taraqqiyotning rivojlanish bosqichiga ko‘tarildi. Bu davrda mintaqaning janubiy Turkmaniston hududida Murg‘ob madaniyati, shimoliy Afg‘oniston hududida hukm surgan Dashli madaniyati, janubiy O‘zbekiston hududida rivojlangan Sopolli madaniyati yagona tarixiy va madaniy birlikda bo‘lgan (Xamidov, Kattayeva 2024: 55).

Ushbu madaniyat Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining yangi o‘chog‘i bo‘lib, Namozgoh madaniyati turkumining eng sharqiy qanotini va shuningdek Qadimgi Sharq dunyosining shimoliy-sharqiy chegarasini tashkil etadi (Kaniuth 2013: 151; Kattayeva, Xamidov 2024: 31).

A. A. Asqarov va Sh. B. Shaydullaevning so‘nggi tadqiqot ishida Sopolli madaniyati yodgorliklarining qurilish davri, radiokarbon tahlili natijalari, moddiy madaniyat namunalarini (xlorit toshdan yasalgan idishlar, fayansdan yasalgan topilmalar, fil suyagidan yasalgan predmetlar) Qadimgi Sharqning rivojlangan madaniyat markazlari moddiy madaniyatlari bilan taqqoslash natijasida quyidagicha davrlashtirish taklif etilgan: Sopolli (mil. avv. 2150–1900), Jarqo‘ton (mil. avv. 1900–1600), Ko‘zali (mil. avv. 1600–1500), Mo‘lali (mil.avv. 1500–1400), Bo‘ston (mil. avv.

[1] *Izoh.* Markaziy Osiyo – Osiyo materigining ichki qismidagi tabiiy oblast hisoblanib, shimoliy va g‘arbiy chekkasi Mongoliya, Xitoy Xalq Respublikasi bilan Rossiya Federatsiyasi o‘rtasidagi davlat chegarasigacha, sharqi katta Shinjon, janubi esa, Tibet hududidagi Sangpo (Braxmaputra) daryosi va Hind daryosining yuqori qismi bilan o‘ralgan. Ushbu mintaqa hududida Qozog‘iston, O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston kabi mustaqil davlatlar hududlari, shuningdek Yunesko ma’lumotlariga ko‘ra, mintaqaga Afg‘oniston, shimoliy-sharqiy Eron, shimoliy Hindiston, Xitoyning g‘arbiy qismi, Mo‘g‘iliston, Pokiston hududlari ham kiritilgan.

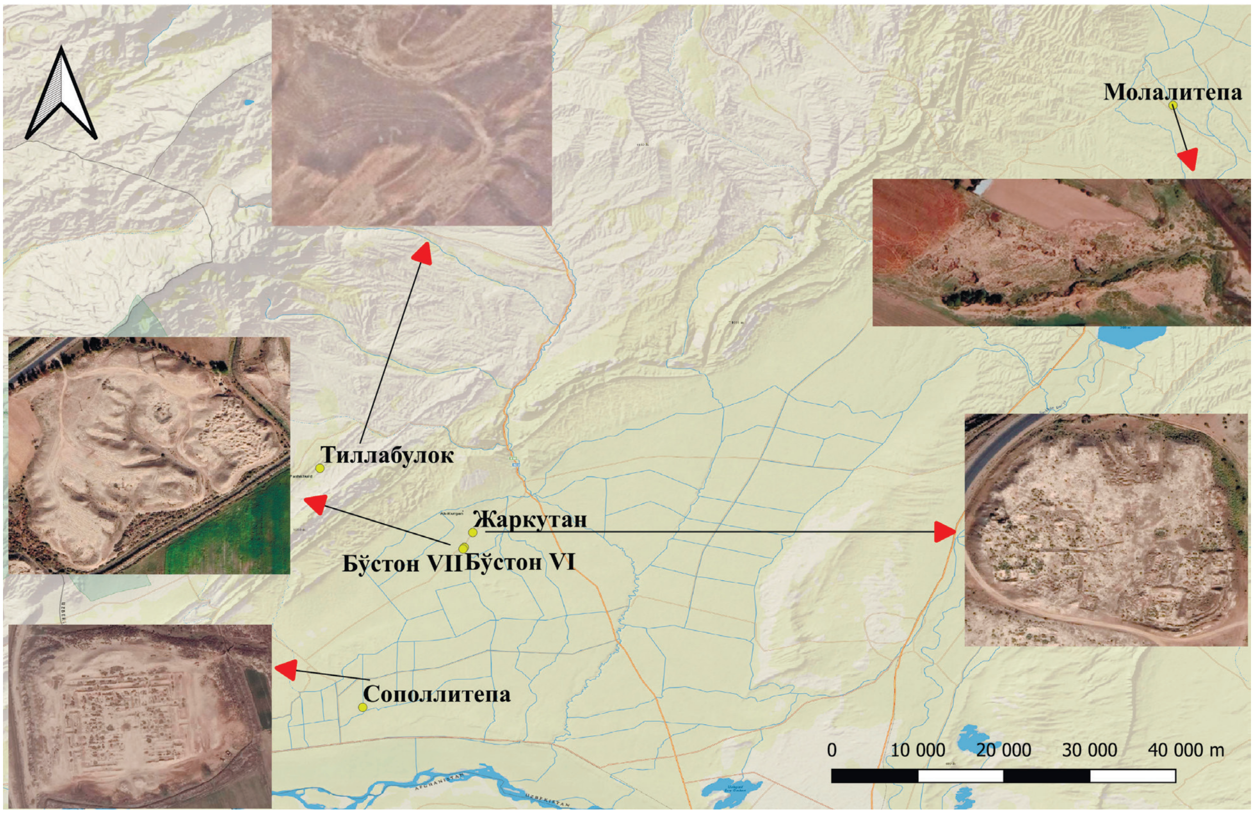

2-rasm. Sopolli madaniyatining zargarlik buyumlari aniqlangan asosiy yodgorliklari
Рис. 2. Основные памятники культуры Сапалли, в которых были обнаружены ювелирные изделия
Fig. 2. Major Sapalli Culture Sites Where Jewelry Items Were Discovered

1400–1300) (Асқаров и др. 2005: 45). Moddiy madaniyat buyumlarining parallel rivojlanishiga ko‘ra, bu davr Turkmanistonning Namozgoh VI davri bilan bir vaqtga to‘g‘ri keladi.

2020 yil ma’lumotlariga ko‘ra Surxon vohasida ushbu madaniyatga oid yodgorliklarning umumiy soni 45 taga yetgan (Augustinova et al., 2015: 262–281; Stančo et al., 2014: 37; Augustinova et al., 2015: 270; Stančo et al., 2016: 86–111; Augustinova et al., 2016: 104–148; Двуреченская и др. 2014: 69–82; Хамидов 2020: 14–17; Kaniuth 2020: 460–469; Хамидов, Каттаева:188) (1-xarita). Shundan 12 tasida keng ko‘lamda arxeologik qazishma ishlari olib borilgan bo‘lib, ularning asosiy qismi qadimgi sug‘orilish hududlari – Ulonbuloqsoy, Sherobod, Bandixon, Mirshodi va Poshxurt-Zarabog‘ botig‘ida joylashgan (Сагдуллаев ва бошқ. 2019: 38; Хамидов 2020: 12–20).

Sopolli madaniyati yodgorliklaridan topilgan zargarlik buyumlarining asosini tashkil etuvchi taqinchoqlar Markaziy Osiyo aholisining bronza davri madaniyatini yoritishda muhim moddiy manba bo‘lib, ular bronza davri aholisining turmush tarzini, madaniyatini, san’atini, hamda urf-odatlarini o‘zida mujassam etgan. O‘rganilgan madaniyatning Sopollitepa, Jarqo‘ton, Mo‘lalitepa, Bo‘ston VI, VII, Tillabuloq yodgorliklaridan taqinchoqlar topilgan bo‘lib (2-xarita), ular haqidagi dastlabki ma’lumotlar A. A. Asqarov (Аскаров 1973: 94–98; Аскаров 1977: 77–78; Аскаров, Абдуллаев 1983: 19–21, 24–25, 30–31; Аскаров, Богданова-Березовская 1972: 59–64; Аскаров и др. 1975: 72–84; Аскаров, Рузанов 1977: 56–59; Аскаров, Рузанов 1990: 6–12), N. A. Avanesova (Аванесова 1995: 63–72; Аванесова 2003: 20–25; Аванесова 1994: 46–49; Аванесова 2002: 108–115; Аванесова 2009: 6–51; Avanesova 2016; Аванесова 2010: 107–134), V.V.Luneva (Лунева 2009: 14–27; Лунева 2002: 96–103; Лунева 2002: 71-73), V. D. Ruzanov (Рузанов 2013: 140–169; Рузанов 2011: 25–39), K. Kaniut (Kaniuth 2006: 106–144), E.Lyuno (Luneau 2013: 222–238), A. Sh. Shaydullaev (Шайдуллаев 2017: 67–70; Шайдуллаев 2016: 94–95; Шайдуллаев 2013: 28; Шайдуллаев 2017: 44), M. B. Meytarchiyan (Мейтарчиян 1984: 41-45), L. M. Sverchkov va

N. Boroffka (Сверчков, Бороффка 2015: 75–88) kabi tadqiqotchilarning ilmiy nashrlarida yoritib o'tilgan.

To'g'nog'ich – to'g'nash, qadash, mahkamlash uchun ishlatiladigan moslama (masalan, bir uchi to'mtoq igna, o'tkir uchi uyachasiga tushib mahkamlanadigan asbob, sochga qadaladigan tutqich) bo'lib, eng qadimgi davrlardan buyon insonlar tomonidan foydalanib kelingan (Ўзбек тилининг.... 2020: 256). To'g'nog'ichlarning ikkita turi mavjud bo'lib, ular vazifasiga ko'ra bir-biridan farq qiladi.

Soch to'g'nog'ichlar – soch turmagi, soch bezagi, qalpoq yoki bosh kiyimni joyida ushlab turish uchun foydalaniladigan ingichka, yumaloq, tekis yoki "U" – harfi shaklidagi soch uchun mo'ljallangan taqinchoqlardir. Soch to'g'nog'ichlar qadim zamonlardan beri sochlarni mahkamlash yoki bezash uchun ishlatilgan. Ushbu tipdagi taqinchoqlarning dastlabki tiplari oddiy yumaloq tayoq yoki bosh qismida ma'lum bir shakl o'rnatilgan uch qismi uchli yumaloq tayoq ko'rinishida bo'lgan. Bunday soch to'g'nog'ichlar Afrika, Osiyo, Yevropa va Yaqin Sharqning ba'zi qismlarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan. Ular asosan yog'och, suyak yoki toshdan yasalgan. Qadimgi Rimda topilgan yog'och soch to'g'nog'ichlar qimmatbaho toshlar va boshqa bezaklar bilan bezatilgan (Sherrow 2006: 178). Nina to'g'nog'ichlar esa, kiyimning tarkibiy qismlarini va bosh kiyim bezaklarini joyida ushlab turish uchun foydalanilgan.

Tarix va arxeologiya fanlarida predmetlarning tipologiyasini ishlab chiqish ularning mohiyatini chuqurroq anglashga va analogiyasini ishlab chiqishda yordam beradi. Sopolli madaniyati taqinchoqlarini bosh va bosh kiyimlar, bo'yin uchun va qo'l uchun mo'ljallangan taqinchoqlar guruhiga ajratish mumkin. Ammo, ular shakli va xomashyosiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Taqinchoqlar orasida bosh qismiga zoomorf shakldagi haykalchalar o'rnatilgan to'g'nog'ichlar, to'pbarggulli to'g'nog'ichlar, zoomorf va svastika tasvirli tumorlar, ko'zli sirg'alar yasalish shakliga ko'ra alohida ajralib turadi. Taqinchoqlarni tipologik tahlil qilish, ularning mohiyatini chuqurroq o'rganishga, shuningdek, Shimoliy Baqtriyaning bronza davri aholisining estetik didi, diniy dunyoqarashi, yashash turmush tarzi, savdo va madaniy aloqalari haqida ma'lumotlar olishga yordam beradi.

Shimoliy Baqtriyaning Sopolli madaniyati aholisi boshlariga turli xil kiyim bosh kiyib yurishgan. Ayollar sochlarini turmaklash uchun to'g'nog'ichlardan foydalanishgan. Sopolli madaniyati yodgorliklaridan jami 140 ta (Аскаров 1973: 98; Аскаров и др. 1975: 73–80; Аскаров 1977: 77, 83, 87; Аскаров и др. 1983: 24; Kaniuth K. 2006: 107; Avanesova 2016; Avanesova et al. 2015: 43)[2] to'g'nog'ich topilgan bo'lib, ushbu to'g'nog'ichlar bosh qismining yasalish shakliga ko'ra bir nechta tiplarga bo'linadi.

Muhokama

Sopolli madaniyati yodgorliklaridan to'g'nog'ichlarning bir necha turlari topib o'rganilgan. Ularni chuqur o'rganishda tipologik tahlil qilish muhim ahamiyatga egadir. Sopolli va unga tutash madaniyatlarning bronza davri yodgorliklaridan topilgan to'g'nog'ichlarning tipologik tahlili A. A. Asqarov (Аскаров 1973: 98; Аскаров 1977: 77–78; Аскаров и др.1983: 19–20, 24), V. V. Luneva (Лунева 2009:15–19.), V. D. Ruzanov (Рузанов 2013: 140–150), K. Kaniut (Kaniuth 2006: 106–121), N. A. Avanesova (Avanesova 2016), E. Lyuno (Luneau 2013: 227–228) kabi tadqiqotchilarning ilmiy tadqiqot ishlarida keltirib o'tilgan. Xususan, A. A. Asqarov Sopollitepa va Jarqo'tondan topilgan to'g'nog'ichlarni bosh qismining yasalish shakliga ko'ra quyidagi tiplarga bo'lgan: konussimon qalpoqli soch-nina to'g'nog'ichlar; bikonus qalpoqli soch – nina to'g'nog'ichlar; Osiyo mifologik haykalchalari ko'rinishidagi murakkab shaklli soch – nina to'g'nog'ichlar; bukilgan musht boshli soch – nina to'g'nog'ichlar; bosh qismi yassi, yulduzcha shaklidagi soch – nina to'g'nog'ichlar; bosh qismi romb shaklidagi soch – nina to'g'nog'ichlar;

[2] *Izoh.* 140 ta to'g'nog'ichning 33 tasi Sopolitepa yodgorligidan, 94 tasi Jarqo'ton yodgorligidan, 11 tasi Bo'ston VI yodgorligidan, 1 tasi Bo'ston VII yodgorligidan, 1 tasi Mo'lalitepa yodgorligidan topilgan.

I.1-жадвал. А.А.Асқаровнинг Сополли маданияти тўғноғичларининг бош қисмининг ясалиш шаклига кўра типологияси.

№	Тўғноғич шакли	Адабиёт	
1	Konussimon qalpoqli soch-nina to'g'nog'ichlar	Асқаров, Абдуллаев.1983.С.19. табл.34.3.	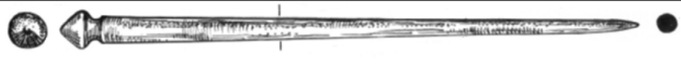
2	Bikonus qalpoqli soch – nina to'g'nog'ichlar	Асқаров А.А.1977.С.87.табл.67.3; Асқаров, Абдуллаев.1983.С.24. табл.45.4.	
3	Osiyo mifologik haykalchalari ko'rinishidagi murakkab shaklli soch – nina to'g'nog'ichlar	Асқаров А.А.1977.С.77. Табл.41.1. Treasures of ancient cultural monuments of Uzbekistan. The State Museum of History of Uzbekistan. T., 2018.P.44. Fig.68.	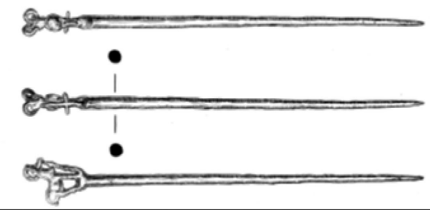
4	Bukilgan musht boshli soch – nina to'g'nog'ichlar	Асқаров А.А.1973.С.98. табл.26.24; Асқаров,1977.С.77. табл.40.5.	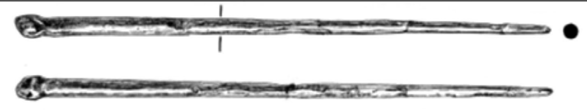
5	Bosh qismi yassi, yulduzcha shaklidagi soch – nina to'g'nog'ichlar	Асқаров А.А.1973.С.98. табл.26.22; Асқаров,1977.С.77. табл.40.13. Kaniuth, 2006. P.109. fig.158.	
6	Bosh qismi romb shaklidagi soch – nina to'g'nog'ichlar	Асқаров, Абдуллаев.1983.С.20. табл.35.13.	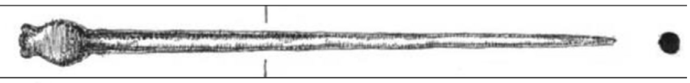
7	Bosh qismi qovurg'asimon shaklidagi soch – nina to'g'nog'ichlar	Асқаров,1977.С.77. табл.40.3. Treasures of ancient cultural monuments of Uzbekistan. The State Museum of History of Uzbekistan. T., 2018.P.44. Fig.65.	
8	Bosh qismi qadama naqshli soch – nina to'g'nog'ichlar	**Асқаров, Абдуллаев.1983.С.20. табл.34.7**	
9	Yarim silindrsimon qalpoqli soch – nina to'g'nog'ichlar	Асқаров, Абдуллаев.1983.С.20. Табл.35.2.	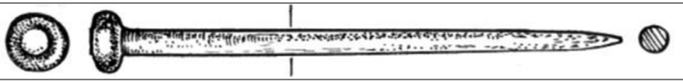
10	To'pbarggulboshli soch to'g'nog'ich-muhrlar	Асқаров А.А.1973.С.98. табл.26.23; Асқаров,1977.С.77. табл.40.8.	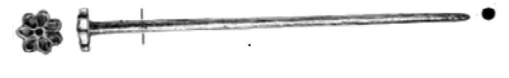
11	Yassi, yumaloq yuzali soch to'g'nog'ich-muhrla	Асқаров, Абдуллаев.1983.С.20. табл.34.8.	
12	Yassi, oval yuzali, yuza qismiga o'yma shaklda tog' echkisining tasviri tushirilgan soch to'g'nog'ich-muhrlar	Асқаров, Абдуллаев.1983.С.20. табл.32.5.	
13	Bosh qismi yassi, kvadrat shaklidagi soch to'g'nog'ich-muhrlar	Асқаров А.А.1977. С.87.Табл. 67.1; Асқаров, Абдуллаев.1983.С.24. Табл.45.1.	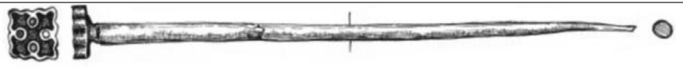
14	Yumaloq qalpoqli soch – nina to'g'nog'ichlar	Асқаров А.А.1977.С.87. табл.67.2;Асқаров, Абдуллаев.1983.С.24. табл.45.3	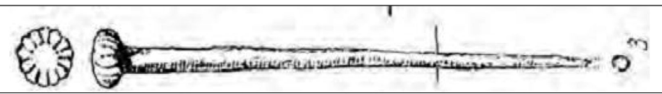
15	Xalqasimon qalpoqli soch – nina to'g'nog'ichlar	Асқаров,1977.С.77. табл.41.5.	
16	Lazurit qalpoqli soch – nina to'g'nog'ichlar	Асқаров,1977.С.77. табл.41.6.	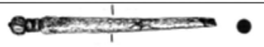

bosh qismi qovurg'asimon shaklidagi soch – nina to'g'nog'ichlar; bosh qismi qadama naqshli soch – nina to'g'nog'ichlar; yarim silindrsimon qalpoqli soch – nina to'g'nog'ichlar; to'pbarggulboshli soch to'g'nog'ich-muhrlar; yassi, yumaloq yuzali soch to'g'nog'ich-muhrlar; yassi, oval yuzali, yuza qismiga o'yma shaklda tog' echkisining tasviri tushirilgan soch to'g'nog'ich-muhrlar; bosh qismi yassi, kvadrat shaklidagi soch to'g'nog'ich-muhrlar; yumaloq qalpoqli soch – nina

I.4-jadval. V.D.Ruzanovning O‘rta Osiyoningning O‘rta Osiyoning janubiy hududlaridagi bronza davri yodgorliklaridan topilgan to‘g‘nog‘ichlarining bosh qismining yasalish shakliga ko‘ra tipologiyasi.

№	To‘g‘nog‘ich shakli	Adabiyot	Rasm
1	Bosh qismi hassa ko‘rinishidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	
2	Bosh qismi yarim oy shaklidagi (uchi pastga qarab qayrilgan rojka (makaron) ko‘rinishidagi) to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	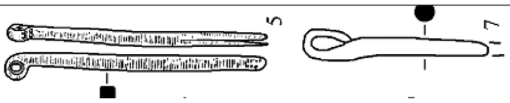
3	Bosh qismi xalqa ko‘rinishidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	
4	Bosh qismining yon tomoni bo‘rtib chiqqan, xoch shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	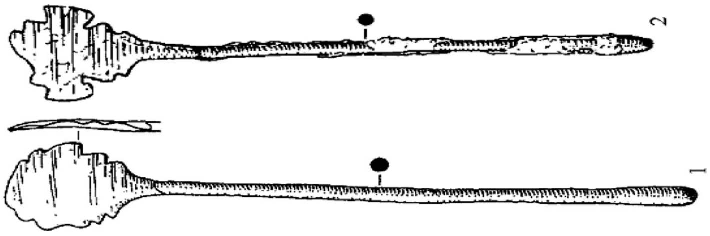
5	Bosh qismi aylana shaklidagi (aylana ichiga o‘yma xoch shakli tushirilgan) to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	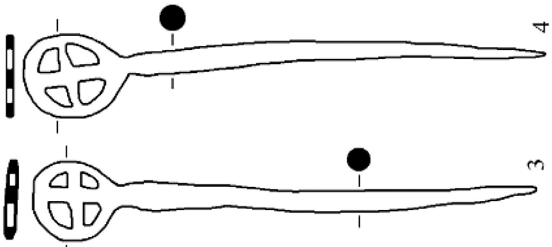
6	Bosh qismi barg shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	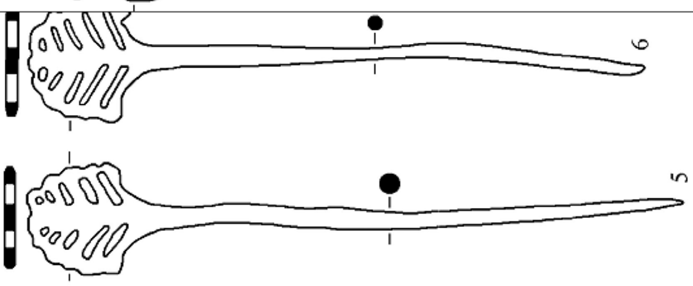
7	Bosh qismi panjara shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	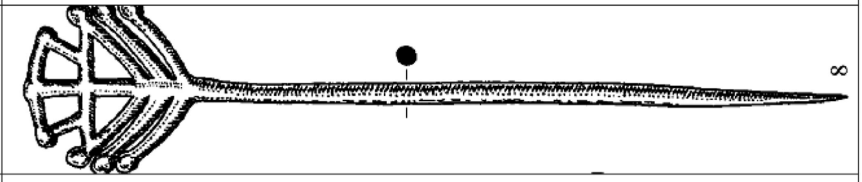
8	Bosh qismi aylana, tashqi tomonga qarab qayrilgan spiral shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	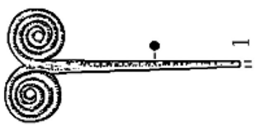
9	Bosh qismi ikki qirrali, sakkiz shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	
10	Bosh qismi konus shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	

11	Bosh qismi bikonus shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	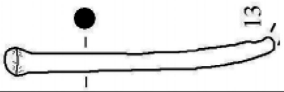
12	Bosh qismi ko‘pto‘pbarggul shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	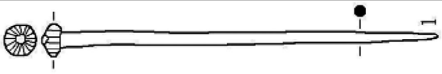
13	Bosh qismi qadama naqshli, aylana shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	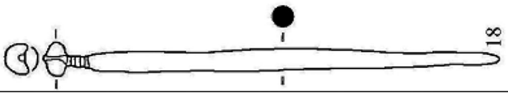
14	Bosh qismi xoch ko‘rinishidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	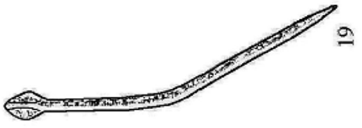
15	Bukilgan musht boshli to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	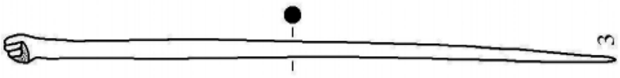
16	Bosh qismi sharsimon shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	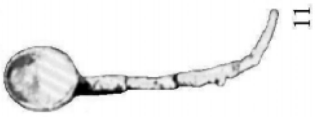
17	Bosh qismida zoomorfik va antromorfik shaklidagi haykalcha o‘rnatilgan to‘g‘nog‘ichlar	Рузанов 2013: 140-169	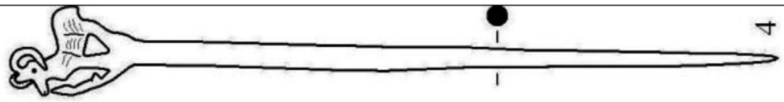

to‘g‘nog‘ichlar; xalqasimon qalpoqli soch – nina to‘g‘nog‘ichlar; lazurit qalpoqli soch – nina to‘g‘nog‘ichlar (Аскаров 1973: 94–98; Аскаров 1977: 77–78; Аскаров, Абдуллаев 1983: 19–21, 24–25, 30–31).

V. V. Luneva esa, O‘rta Osiyoning bronza davri yodgorliklaridan topilgan to‘g‘nog‘ichlarni bosh qismining yasalish shakliga ko‘ra quyidagicha tiplarga ajratgan: bosh qismi haykaltaroshlik kompozitsiyasi ko‘rinishidagi soch – nina to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi hayot daraxti ko‘rinishidagi soch – nina to‘g‘nog‘ichlar; bukilgan musht boshli soch – nina to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi o‘simliksimon bezak shaklidagi (ko‘pto‘pbarggul, uyurmasimon to‘pbarggul, yasmiq va kurtak, don, meva shaklidagi) soch – nina to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi hayvon haykali shaklidagi soch – nina to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi qimmatbaho yoki yarimqimmatbaho toshlar bilan bezatilgan soch – nina to‘g‘nog‘ichlar (qalpoqchasi lazurit va silindrsimon aqiq marjonli); bosh qismi ikkita simmetrik spiral shaklidagi soch – nina to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi kichkina qoshiq shaklidagi soch – nina to‘g‘nog‘ichlar (Лунева 2009: 14–27; Лунева 2002: 96–103; Лунева 2002: 71–73).

V. D. Ruzanov O‘rta Osiyoning janubiy hududlaridagi bronza davri yodgorliklaridan topilgan to‘g‘nog‘ichlarni bosh qismining yasalish shakliga ko‘ra 17 ta tipga ajratgan: bosh qismi qalqonsimon ko‘rinishidagi to‘g‘nog‘ichlar, bu tipga kiruvchi to‘g‘nog‘ichlar o‘z navbatida yana 9 ta ichki tipga bo‘linadi: bosh qismi hassa ko‘rinishidagi to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi yarim oy shaklidagi (uchi pastga qarab qayrilgan rojka (makaron) ko‘rinishidagi) to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi xalqa ko‘rinishidagi to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismining yon tomoni bo‘rtib chiqqan, xoch shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi aylana shaklidagi (aylana ichiga o‘yma xoch shakli tushirilgan) to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi barg shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi panjara shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi aylana, tashqi tomonga qarab qayrilgan spiral shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi ikki qirrali, sakkiz shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi konus shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi bikonus shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar;

bosh qismi ko‘pto‘pbarggul shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi qadama naqshli, aylana shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi xoch ko‘rinishidagi to‘g‘nog‘ichlar; bukilgan musht boshli to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi sharsimon shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismida zoomorfik va antromorfik shaklidagi haykalcha o‘rnatilgan to‘g‘nog‘ichlar (Рузанов 2013: 140–169; Рузанов 2011: 25–39).

N. A. Avanesova Bo‘ston VI yodgorligidan topilgan to‘g‘nog‘ichlarni bosh qismining yasalish shakliga ko‘ra quyidagicha tiplarga bo‘lgan: konussimon qalpoqli to‘g‘nog‘ichlar; bikonus qalpoqli to‘g‘nog‘ichlar; qo‘ziqorin qalpoqli to‘g‘nog‘ichlar; ilmoq qalpoqli to‘g‘nog‘ichlar; to‘pbarggul boshli to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi tomchi shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar; bosh qismi aylana, qat – qat burama shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar (Аванесова 1995: 63–72; Аванесова 2003: 20–25; Аванесова 1994: 46–49; Аванесова 2002: 108–115; Аванесова 2009: 6-51; Avanesova 2016; Аванесова 2010: 107–134).

K. Kaniut esa, Jarqo‘ton yodgorligidan topilgan to‘g‘nog‘ichlarni yasalish shakliga ko‘ra tip va kichik tiplarga ajratgan: birinchi tip – bo‘linma boshli to‘g‘nog‘ichlar – ushbu tip o‘z navbatida quyidagicha kichik tiplarga bo‘linadi: yassi, oval, dam olayotgan ohu tasvirlangan bo‘linma boshli to‘g‘nog‘ichlar, to‘pbarggul yoki yulduzcha shaklidagi bo‘linma boshli to‘g‘nog‘ichlar; ikkinchi tip – majoziy shakllar bilan bezatilgan to‘g‘nog‘ichlar – ular o‘z navbatida quyidagi tiplarga bo‘lingan: bosh qismida haykaltaroshlik namunalari o‘rnatilgan to‘g‘nog‘ichlar, bukilgan musht boshli to‘g‘nog‘ichlar; uchinchi tip – katta boshli to‘g‘nog‘ichlar – ular o‘z navbatida quyidagicha tiplarga bo‘lingan: bosh qismi dumaloq, dumaloq shaklning yon tomoni bo‘ylab lamellar[3] chiziqlari mavjud bo‘lgan to‘g‘nog‘ichlar, dumaloq koptok boshli to‘g‘nog‘ichlar, bosh qismi konus shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar; to‘rtinchi tip – xoch boshli to‘g‘nog‘ichlar, beshinchi tip – rulon (Ўзбек тилининг.... 2020: 97)[4] boshli to‘g‘nog‘ichlar, oltinchi tip – kompozitsion boshli to‘g‘nog‘ichlar (Kaniuth 2006: 106–144).

Tadqiqotchi E. Lyuno esa Baqtriya va Marg‘iyonaning so‘nggi bronza davri yodgorliklaridan topilgan to‘g‘nog‘ichlarni bosh qismining yasalish shakliga ko‘ra quyidagicha tipologiya qilgan: pastki uchi biroz qalinlash va bosh qismi yassi, dumaloq, ikkita spiral shaklidagi aylana boshli soch to‘g‘nog‘ich, tayoqchasi dumaloq shakldagi, bosh qismi yassi, spatula[5] (bosh qismi keng va tekis) shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar, bosh qismi konus shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar, tayoqchasi dumaloq shakldagi, bosh qismi yassi, to‘rtburchak shakldagi to‘g‘nog‘ichlar, tayoqchasi dumaloq shakldagi, bosh qismi dumaloq, vertikal kesmalar bilan chegaralangan to‘g‘nog‘ichlar, tayoqchasi dumaloq shakldagi, bosh qismi silindr shakldagi aqiq marjonli to‘g‘nog‘ichlar, tayoqchasi dumaloq shakldagi, bosh qismi beshburchak shakldagi va ichki xoch tasvirli to‘g‘nog‘ichlar, egri uchli to‘g‘nog‘ichlar, oddiy dumaloq tayoqcha shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar, tayoqchasi dumaloq shakldagi, zoomorfik haykalcha boshli to‘g‘nog‘ichlar (Luneau 2013: 222–238).

Yuqorida keltirib o‘tilgan tadqiqotchilarning to‘g‘nog‘ich bo‘yicha keltirgan tipologik tahlili, Sopolli madaniyati yodgorliklaridan topilgan to‘g‘nog‘ichlarning to‘liq tipologiyasini qamrab ololmaydi. Chunki ularda Markaziy Osiyoning janubidagi bronza davri yodgorliklaridan yoki Sopolli madaniyatining alohida bitta yodgorligidan topilgan to‘g‘nog‘ichlar tipologik tahlil qilingan. Natijada Sopolli madaniyatining ba’zi yodgorliklaridan topilgan to‘g‘nog‘ichlar e’tibordani chetda qolgan. Shuning uchun biz quyida Sopolli madaniyati yodgorliklaridan topilgan to‘g‘nog‘ichlarning umumlashma tipologiyasini keltirib o‘tishni o‘z oldimizga maqsad qilganmiz.

---

[3] *Izoh.*To‘g‘nog‘ichning bosh qismi dumaloq shaklda bo‘lib, dumaloq shaklning yon tomoni bo‘ylab yotiq vertikal (lamellar shaklga o‘xshash) chiziqlar chizilgan

[4] *Izoh.* Rulon (rulon – fransuzcha “rouleau” – o‘ralgan narsa, o‘ram naycha degan ma’noni bildiradi). Naycha shaklida dumaloqlab o‘ralgan qog‘oz, mato va boshqa materiallar; shunday shakldagi o‘rama.

[5] *Izoh.* Spatula – so‘zi lotincha so‘zdan kelib chiqqan bo‘lib, “ikki tig‘li, uzun va og‘ir qilich” ma’nosini anglatuvchi lotin tilidagi «spatha» ning o‘zgargan shakli, “yassi yog‘och” yoki “ bo‘lak” degan ma’noni anglatadai. Spatula ashyoni yuzaga yoyish yoki aralashtirish uchun ishlatiladigan keng, tekis, to‘mtoq, odatda kichik qalinlikdagi asbob.

I.3-jadval. N.A.Avanesovaning Sopolli madaniyatining Bo‘ston VI yodgorligidan topilgan to‘g‘nog‘ichlarining bosh qismining yasalish shakliga ko‘ra tipologiyasi.

№	To‘g‘nog‘ich shakli	Adabiyot	Rasm
1	Konussimon qalpoqli to‘g‘nog‘ichlar	Avanesova N.A. 2016. P.56. Plate. 38, 8.	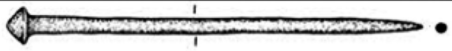
2	Bikonussimon qalpoqli to‘g‘nog‘ichlar	Avanesova N.A. 2016. P.42. Plate. 2, 6.	
2	Qo‘ziqorin qalpoqli to‘g‘nog‘ichlar	Avanesova N.A. 2016. P. 239 Plate. 18,13.	
3	Ilmoq qalpoqli to‘g‘nog‘ichlar	Avanesova N.A. 2016. P.62-63. Plate. 53, 7.	
4	To‘pbarggul boshli to‘g‘nog‘ichlar	Avanesova N.A. 2016. P.72-73. Plate. 77, 9.	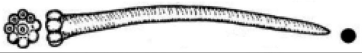
5	Bosh qismi tomchi shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Avanesova N.A. 2016. P. 81. Plate. 97,8.	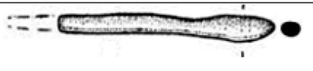
6	Bosh qismi aylana, qat – qat burama shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Avanesova N.A. 2016. P. 236-237. Plate. 12,8.	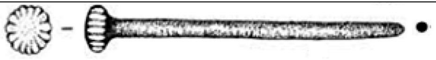

Sopolli madaniyati yodgorliklaridan topilgan taqinchoqlar inson tanasining qaysi qismiga taqilishiga ko‘ra quyidagi sinflarga bo‘linadi: bosh uchun mo‘ljallangan taqinchoqlar; bo‘yin uchun mo‘ljallangan taqinchoqlar; qo‘l uchun mo‘ljallangan taqinchoqlar.

Bosh uchun mo‘ljallangan taqinchoqlar sinfiga to‘g‘nog‘ich, diadema, sirg‘a kabi taqinchoqlar kiradi. Ushbu sinf ham o‘z navbatida ikkiga bo‘linadi: soch uchun mo‘ljallangan taqinchoqlar (to‘g‘nog‘ich va diadema), quloq uchun mo‘ljallangan taqinchoqlar(sirg‘alar).

To‘g‘nog‘ichlar tipologiyasi. Sopolli madaniyati yodgorliklaridan jami 140 ta[6] to‘g‘nog‘ich o‘rganilgan bo‘lib, ularni bosh qismining yasalish shakliga ko‘ra to‘qqizta tipga bo‘lishimiz mumkin (Хамидов, Каттаева 2023: 190–191):

I tip – tayoqcha va alohida pommel[7] qismlardan tashkil topgan to‘g‘nog‘ichlar; II tip – bosh qismi mifologik yoki majoziy ma’nodagi shakllar bilan bezatilgan to‘g‘nog‘ichlar; III tip – bosh qismi konus shakldagi to‘g‘nog‘ichlar; IV tip – bosh qismi bikonus shakldagi to‘g‘nog‘ichlar; V tip – bosh qismi dumaloq, kesmada vertikal shaklli to‘g‘nog‘ichlar; VI tip – bosh qismi xoch shakldagi to‘g‘nog‘ichlar; VII tip – murakkab kompozitsion tarkibli to‘g‘nog‘ichlar; VIII tip – bosh qismi o‘rama (rulon) shakldagi to‘g‘nog‘ichlar; IX tip – bosh qismi ma’lum bir shaklga ega bo‘lmagan to‘g‘nog‘ichlar .

I tip. Tayoqcha va alohida pommel qismlardan tashkil topgan to‘g‘nog‘ichlar (3-rasm). Ushbu to‘g‘nog‘ichlar shaklan quyidagi 5 variantga bo‘linadi: 1. Yassi, oval yuzali, yuza qismiga o‘yma shaklda tog‘ echkisining tasviri tushirilgan muhr-to‘g‘nog‘ich; 2. To‘pbarggulli muhr-to‘g‘nog‘ich; 3. Bosh qismi yulduzcha shaklidagi to‘g‘nog‘ich-muhrlar; 4. Bosh qismi yassi, yumaloq yuzali, bo‘rtma tasvirli to‘g‘nog‘ich-muhrlar; 5. Bosh qismi yassi, kvadrat shaklidagi to‘g‘nog‘ich-muhrlar.

I.1. Yassi, oval yuzali, yuza qismiga o‘yma shaklda tog‘ echkisining tasviri tushirilgan to‘g‘nog‘ich-muhrlar. Sopolli madaniyati yodgorliklaridan ushbu tipga oid bitta to‘g‘nog‘ich namunasi Jarqo‘ton 4A qabristonining 545–qabridan topilgan (Аскаров и др. 1983: 120. Табл. XXXII, 5; Kaniuth 2006: 107. ab. 143). Bronzadan yasalgan ushbu to‘g‘nog‘ichning uzunligi – 94 mm; pommel kengligi – 22 mm; diametri – 3 mm. O‘rta Osiyo hududida tog‘ echkisi tasvirli to‘g‘nog‘ichlarning eng dastlabki namunasi Oltintepa (Namozgoh V)dan topilgan bo‘lib, o‘xshash namunalari Kelleli IV, va Shahr-i So‘xta (III davr) yodgorliklarida uchraydi (Kaniuth 2006: 107).

[6] 140 ta to‘g‘nog‘ichning 33 tasi Sopolitepa, 94 tasi Jarqo‘ton, 11 tasi Bo‘ston VI, 1 tasi Bo‘ston VII, 1 tasi Mo‘lalitepa yodgorligidan topilgan.

[7] Pommel – to‘g‘nog‘ichning bosh qismi.

I.1-jadval. K.Kaniutning Jarqo‘ton yodgorligidan topilgan to‘g‘nog‘ichlarining bosh qismining yasalish shakliga ko‘ra tipologiyasi.

№	To‘g‘nog‘ich shakli	Adabiyot	Adabiyot	Rasm
1	Birinchi tip – bo‘linma boshli to‘g‘nog‘ichlar	yassi, oval, dam olayotgan ohu tasvirlangan bo‘linma boshli to‘g‘nog‘ichlar, to‘pbarggul yoki yulduzcha shaklidagi bo‘linma boshli to‘g‘nog‘ichlar	Kaniuth, 2006. P.107. fig.143.	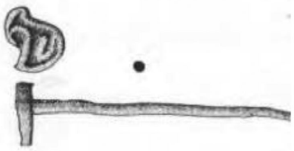
		to‘pbarggul shaklidagi bo‘linma boshli to‘g‘nog‘ichlar	Kaniuth, 2006. P.108. fig.149.	
		yulduzcha shaklidagi bo‘linma boshli to‘g‘nog‘ichlar	Kaniuth, 2006. P.109. fig.154.	
2	ikkinchi tip – majoziy shakllar bilan bezatilgan to‘g‘nog‘ichlar	bosh qismida haykaltaroshlik namunalari o‘rnatilgan to‘g‘nog‘ichlar	Kaniuth, 2006. P.111. fig.161.	
		bukilgan musht boshli to‘g‘nog‘ichlar	Kaniuth, 2006. P.112. fig.165.	
3	uchinchi tip – katta boshli to‘g‘nog‘ichlar	bosh qismi dumaloq, dumaloq shaklning yon tomoni bo‘ylab lamellar chiziqlari mavjud bo‘lgan to‘g‘nog‘ichlar	Kaniuth, 2006. P.114. fig.174.	
		dumaloq koptok boshli to‘g‘nog‘ichlar	Kaniuth, 2006. P.116. fig.187.	
		bosh qismi konus shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Kaniuth, 2006. P.117. fig.201.	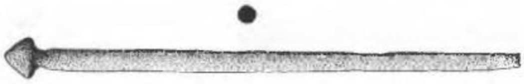
4	Xoch boshli to‘g‘nog‘ichlar	bosh qismi xoch shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Kaniuth, 2006. P.119. fig.213.	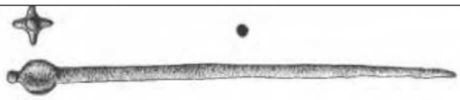
5	rulon boshli to‘g‘nog‘ichlar	bosh qismi rulon shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Kaniuth, 2006. P.119. fig.214.	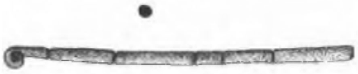
6	kompozitsion boshli to‘g‘nog‘ichlar	bosh qismi kompozitsion shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar	Kaniuth, 2006. P.120. fig.218.	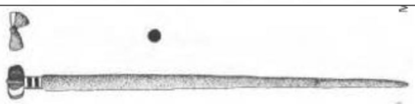

I.2. To‘pbarggulli to‘g‘nog‘ich-muhrlar. Sopolli madaniyati yodgorliklaridan to‘pbarggulli to‘g‘nog‘ich-muhrlarning 11 ta namunasi o‘rganilgan bo‘lib (Аскаров 1973: 98, 170. Табл. XXVI, 23; табл. XXXII, 7; Аскаров и др. 1975: 80. рис. 3. 15; Аскаров 1977: 77. Табл. XL, 8, 9; Аскаров и др.1983: 20. Табл. XXXII, 1, 9; табл. XXXIV,1, 2; табл. XXXV, 4; Kaniuth, 2006: 107–108. Ab. 144, 145, 147–152; Avanesova 2016: 173. Plate № 77, 9.)[8], ular pommelda yasalgan to‘pbarggul barglarining soniga ko‘ra oltibargli, yettibargli va sakkizbargli ko‘rinishlarga ega. Shuningdek, ular bir-biridan to‘pbarg markazida joylashgan bezak-naqshdan ham farqlanadi (Шайдуллаев 2017: 71.). To‘pbarggulli muhrlar Sopolli madaniyatining eng

[8] 11 та тўпбарггулбошли соч тўғноғич-муҳрларларнинг 3 таси Сополлитепа ёдгорлигидан, 7 таси Жарқўтон ёдгорлигидан, 1 таси Бўстон VI ёдгорлигидан топилган.

xarakterli jihatidan biri hisoblanadi va ramzlar dunyosida quyoshni anglatadi (Рошаль 2008: 18). Olti raqami muvozanat – uyg‘unlikni anglatadi. Ko‘pgina xalqlar mifologiyasida dunyo olti kun ichida yaratilishi to‘g‘risida rivoyatlar mavjud. Pifogorchilar olti raqamini omad belgisi hisoblashgan. Shuningdek, Qadimgi Sharq xalqlarida olti qirrali kub barqarorlikning ramzi hisoblangan (Баешко и др. 2007: 276). Yettibargli to‘pbarggulning ham o‘z ramziy ma’nosi mavjud. Mifologiyada inson hayotini yetti yillik sikllarga bo‘lish odat tusiga kirgan. Yetti kunlik haftaning o‘z an’anasi bor, haftaning har bir kuni ma’lum bir sayyora va xudoga bag‘ishlangan. Ming yillar davomida munajjimlik oy va quyoshni o‘z ichiga olgan yetti sayyorani bilgan. Qadimgi Misr mifologiyasida yetti jannatga eltuvchi yo‘l va shuncha miqdordagi muqaddas sigir tushunchasi mavjud bo‘lgan. Xudo Osiris otasini yer osti dunyosining yetti “pavi”si bo‘ylab olib o‘tgani haqida rivoyatlar mavjud (Баешко и др. 2007: 277). Sopolli madaniyati yodgorliklarida yetti raqami aks etgan topilmalarning turli xil shakllari mavjud. Yetti qirrali yulduz, yettibargli to‘pbarggulli muhrlar va soch to‘g‘nog‘ichlar shular jumlasidandir. Sakkiz raqami, qadimgi davrlarda mehr – oqibat, qonun, do‘stlik ramzi bo‘lgan (Баешко и др. 2007: 281). Sopolli madaniyati aholisi ham sakkiz raqamini muqaddas hisoblashgan. Sakkiz bargli to‘pbarggul, sakkiz qirrali yulduz shaklidagi soch to‘g‘nog‘ichlar va muhrlar, Sopollitepaning sakkizta mahallasi va sakkizta labirint darvozasi bo‘lganligi fikrimizning dalilidir. To‘pbarggulli to‘g‘nog‘ich-muhrlarlar o‘xshash namunalari Mesopotamiya (Ur III) (Емельянов 2001: 112), Janubiy Turkmaniston (Ashxabad (Namozgoh VI), Tohirboy III (Namozgoh VI) va Eron (Hisor III, Shaxtepa II)ning bronza davri yodgorliklarida uchraydi (Кузмина 1966: 83. Табл. XVI. 9, 10, 11). Ushbu shakldagi to‘g‘nog‘ichlarning dastlab Mesopotamiya hududida uchrashi, ushbu hududga xos to‘g‘nog‘ich shakllaridan biri ekanligini ko‘rsatadi. Keyinchalik savdo va madaniy aloqalar, migratsiya natijasida Eron, Janubiy Turkmaniston, Janubiy O‘zbekiston

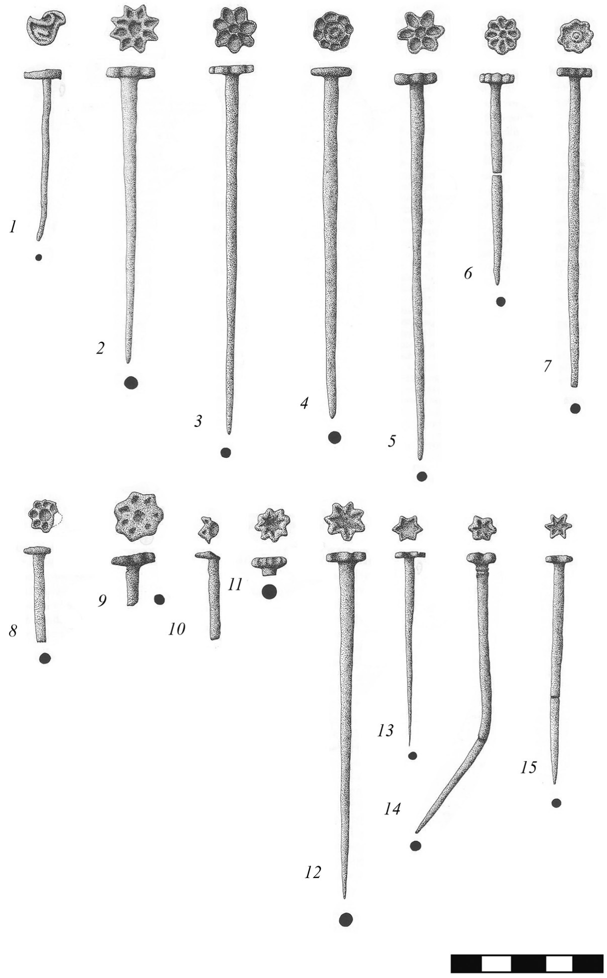

3-rasm. Tayoqcha va alohida pommel qismlardan tashkil topgan soch to‘g‘nog‘ich-muhrlar. 1 – Yassi, oval yuzali, yuza qismiga o‘yma shaklda tog‘ echkisining tasviri tushirilgan to‘g‘nog‘ich-muhrlar; 2–9 – To‘pbarggulli to‘g‘nog‘ich-muhrlar; 1–15 – Bosh qismi yulduzcha shaklidagi to‘g‘nog‘ich-muhrlar

Рис. 3. Булавки, состоящие из палочек и отдельных частей навершия. 1– булавка-печать плоская, с овальной поверхностью, на лицевой поверхности которой вырезан рисунок горного козла; 2–9 – булавка-печать с навершием в виде розетки; 1–15 – булавки-печати со звездчатым навершием (Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien. AMIT. Band 6. Berlin. 2006. P. 107–109. Ab. 143, 144, 145, 147–152, 153, 154, 156, 158, 159.

Fig. 3. Pins consisting of sticks and individual pommel parts. 1- seal pin is flat, with an oval surface, with an image of a mountain goat carved on the front surface; 2–9 – pin-seal with rosette-shaped pommel; 1–15 – seal pins with star-shaped pommel (Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien. AMIT. Band 6. Berlin. 2006. P. 107–109. Ab. 143, 144, 145, 147–152, 153, 154, 156, 158, 159.

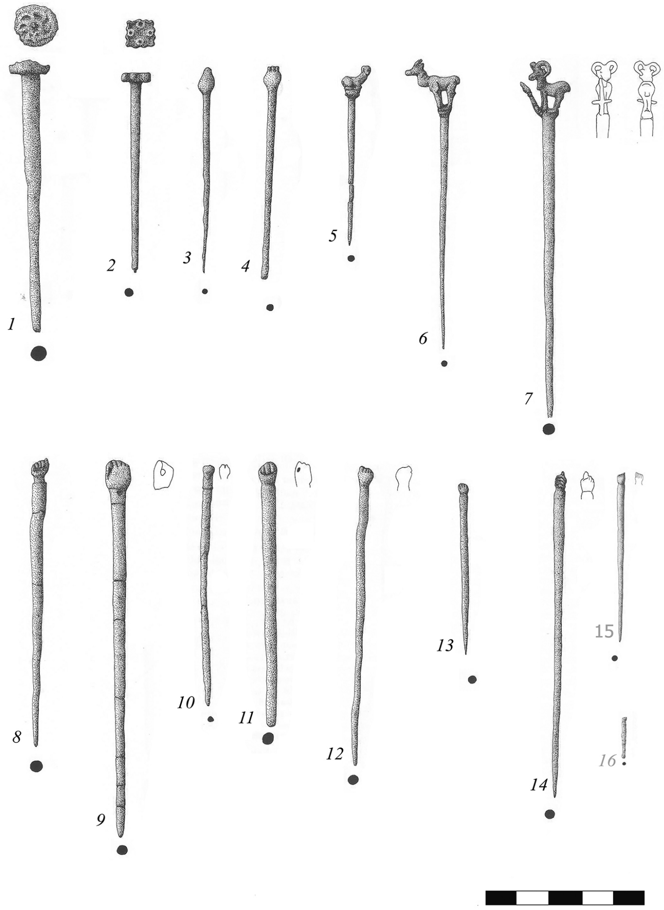

4-rasm. 1-bosh qismi yassi, yumaloq yuzali, bo'rtma to'pbarggul tasvirli soch to'g'nog'ich-muhr; 2-bosh qismi yassi, kvadrat shaklidagi soch to'g'nog'ich-muhr; 3–4 – bosh qismi g'uncha, don yoki meva shaklidagi soch – nina to'g'nog'ichlar; 5–7 – Zoomorfik shaklli soch – nina to'g'nog'ichlar; 8–16 – bukilgan musht boshli soch – nina to'g'nog'ichlar

Рис. 4. 1-булавки-печатки с плоской вершиной, круглой поверхностью и рельефным изображением; 2 – булавки-печатки с плоской квадратной вершиной; 3–4 – булавки с вершиной в виде почки, зерна или плода; 5–7 – зооморфные булавки; 8–16 булавки с головкой в виде кулака) (Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien. AMIT. Band 6. Berlin, 2006. P. 108–109, 111–113, 129. Ab. 146, 148; 160–162; 163–173; 275, 278).

Fig. 4. 1 – seal pins with a flat top, a round surface and a relief image; 2– seal pins with a flat square top; 3–4 – pins with a top in the shape of a bud, grain or fruit; 5–7 – zoomorphic pins; 8–16 pins with a fist-shaped head) (Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien AMIT. Band 6. Berlin, 2006. P. 108–109, 111–113, 129. Ab. 146, 148; 160–162; 163–173; 275, 278).

hududlari zargarlari tomonidan ham yasala boshlangan.

I.3. Bosh qismi yulduzcha shaklidagi to'g'nog'ich-muhrlar. Sopolli madaniyati yodgorliklaridan bosh qismi yulduzcha shaklidagi to'g'nog'ich-muhrlarlarning jami 7 ta namunasi topilgan bo'lib[9], ularning bosh qismi olti, yetti va sakkiz qirrali yulduz shaklida yasalgan. Olti qirrali yulduz geksagramma, sakkiz qirrali yulduz shakli esa oktagramma deb nomlanadi. Oktogramma geraldikada ikkita yoki ikki qirrali, uchlari teng xoch bo'lib, fin – ugor xalqlarida qayta tug'ilish, shon – sharaf va nurning ramzi hisoblangan. Bosh qismi yulduzcha shaklidagi to'g'nog'ich-muhrlar Baqtriya madaniyatiga xos to'g'nog'ichlar hisoblanib, sakkiz qirrali yulduz shakli Sopollitepa, Jarqo'ton va Dashli III (Shimoliy Afg'oniston) dan topilgan soch to'g'nog'ich va muhrlarda uchraydi (Аскаров 1973: 98, 170. Табл. XXIV, 35; XXXII, 9; Сарианиди 1977: 80. Табл. 1, 2; Kaniuth 2006: 109. Ab. 155; Шайдуллаев 2017: 81. Расм. 27.).

I.4. Bosh qismi yassi, yumaloq yuzali, bo'rtma to'pbarggul tasvirli to'g'nog'ich-muhrlar (4, 1-rasm). Shu ko'rinishli to'g'nog'ich-muhrlarlarning bitta namunasi Jarqo'ton yodgorligidan topilgan (Аскаров и др. 1983: 20. Табл. XXXIV, 8; Kaniuth 2006: 108–109. Ab.148.). Bronzadan yasalgan ushbu to'g'nog'ichning uzunligi 15 sm bo'lib, boshchasining kengligi – 22 mm, diametri – 8 mm tashkil qiladi. Yasalish texnologiyasi bo'yicha, ushbu shakldagi to'g'nog'ich ham mahalliy Baqtriya madaniyatiga mansub to'g'nog'ich shakllaridan biri hisoblanadi.

I.5. Bosh qismi g'uncha, don yoki meva shaklidagi to'g'nog'ichlar (4: 3, 4-rasm). Shu ko'rinishli to'g'nog'ichlarning uchtasi ma'lum, ikkitasi Sopollitepa, bittasi Jarqo'tondan topilgan. Sopollitepadan topilgan to'g'nog'ichlarning biri bosh qismi yumaloq shaklda bo'lib, paxta chigiti shakliga o'xshab ketadi (Аскаров 1977: 77. Табл. XXXVI, 3). Bizning fikrimizcha, sun'iy

[9] *Изоҳ.* Ушбу тўғноғичларнинг 4 таси Сополлитепа, 3 таси Жарқўтондан топилган.

sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullangan aholi o‘zlari foydalangan o‘simliklarning shaklini taqinchoqlarda ham ifodalashga harakat qilgan. Sopollitepadan topilgan ikkinchi to‘g‘nog‘ichning bosh qismi ko‘knori g‘unchasi shaklida bo‘lib (Аскаров и др.1975: 73. Рис. 1. 9; Аскаров 1977: 205. Табл. XLI.16.), xuddi shunga o‘xshash to‘g‘nog‘ich Jarqo‘ton yodgorligida ham uchraydi (Аскаров и др.1983: 20. Табл. 35.13). Bizning fikrimizcha, ushbu shakl ko‘knori tasviridan ko‘ra ochilayotgan paxta ko‘sagi shakliga ko‘proq o‘xshaydi. Yaqin yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlarga ko‘ra, paxta o‘simligi Sopollitepa aholisining asosiy dehqonchilik ekinlaridan biri bo‘lgan (Аскаров ва бошқ. 2020: 6) va mohir usta zargarlar uni hunarmandchilik maxsulotlarida, xususan, taqinchoqlarda aks ettirishga harakat qilishgan.

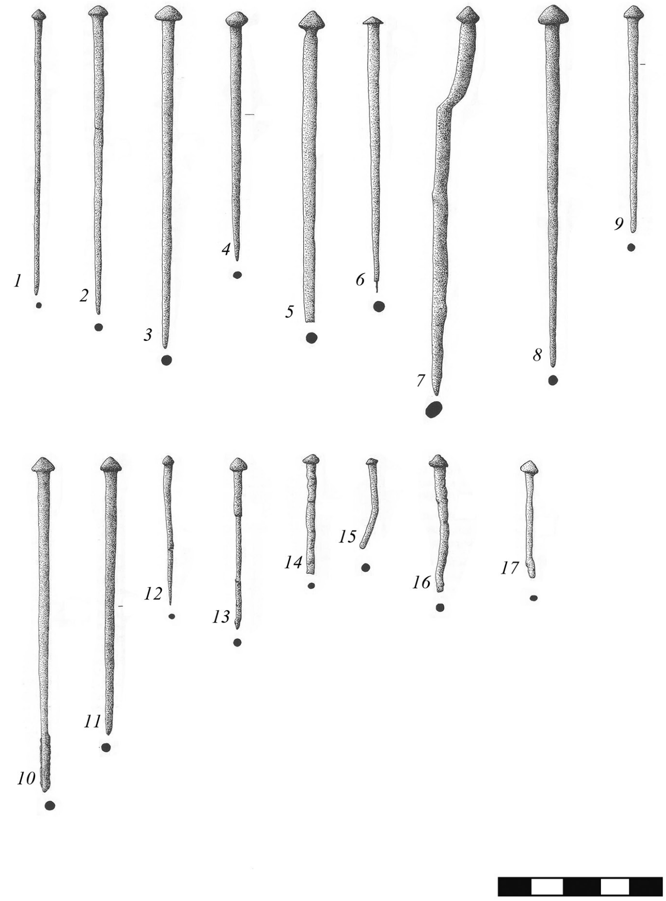

5-rasm. Bosh qismi konus shakldagi soch – nina to‘g‘nog‘ichlar

Рис. 5. Булавки с коническим навершием (Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien. AMIT. Band 6. – Berlin, 2006. P. 117–118. Ab. 195–211).

Fig. 5. Pins with conical pommel) (Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien. AMIT. Band 6. – Berlin, 2006. P. 117–118. Ab. 195–211).

I.6. Bosh qismi yassi, kvadrat shaklidagi to‘g‘nog‘ich-muhrlar (4: 2-rasm). Ushbu shakldagi to‘g‘nog‘ich-muhrlarning alohida bitta namunasi Jarqo‘ton 4A qabristonining 49-qabridan topilgan (Аскаров 1977: 87. Табл. LXVII,1; Аскаров и др.1983: 24. Табл. XL, 1; Kaniuth 2006: 108–109. Ab. 146). Bronzadan yasalgan ushbu to‘g‘nog‘ichning uzunligi 11 sm bo‘lib, kengligi – 16 mm, diametri – 4 mm. Kvadrat shakl ichida 4 ta aylana orqali xoch shakli hosil qilingan. Kvadrat ko‘pincha «to‘rtburchak» (yunoncha, tetrogon) bilan ifodalanib, dunyoning to‘rt tomonini ko‘rsatib turuvchi belgi hisoblanadi (Бидерманн 1996: 112). Ushbu shakl O‘rta Osiyoning bronza davri yodgorliklaridan topilgan muhr va tumorlar orasida ko‘plab namunalari uchraydi. Yassi, kvadrat shakldagi muhr-tumorlar Marg‘iyona va Togolok 21 yodgorliklarida uchrashi (Сарианиди 1990: 236, 253. Табл. XXXI, 3; XLVIII, 3), ularning BMAK madaniyatiga xosligini ko‘rsatadi.

II tip-bosh qismi mifologik yoki majoziy ma’nodagi shaklli to‘g‘nog‘ichlar. Ushbu tip o‘z navbatida ikkita kichik tipga bo‘linadi: birinchi tip – zoomorfik shaklli to‘g‘nog‘ichlar; ikkinchi tip – musht boshli to‘g‘nog‘ichlar.

II. 1. Zoomorfik shaklli to‘g‘nog‘ichlar(4: 5, 7-rasm). Ushbu shakldagi to‘g‘nog‘ichlarning jami 3 ta namunasi o‘rganilgan bo‘lib, ular ikki qismdan iborat: hayvon haykalchasi va dumaloq shakldagi tayoqcha. Birinchi to‘g‘nog‘ich Sopollitepa yodgorligidan topilgan, tayoqchaning bosh qismiga tog‘ echkisining tik holatdagi kichkina haykalchasi o‘rnatilgan (Аскаров 1977: 77. Табл. XLI, 1; Kaniuth 2006: 111. Ab.162). Qolgan ikkitasi Jarqo‘ton yodgorligidan topilgan bo‘lib (Аскаров 1977. – С. 83. Табл. LVI, 5, 6; Аскаров и др.1983: 19. Табл. XXI, 1; Kaniuth, 2006: 111. Ab.160, 161), birinchi to‘g‘nog‘ichning bosh qismiga hordiq chiqarayotgan qo‘y haykalchasi,

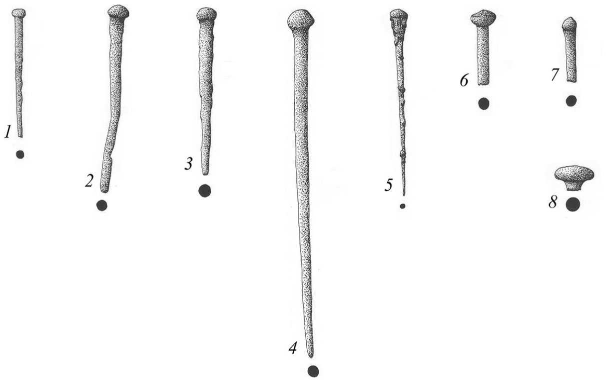

6-rasm. Bosh qismi bikonus shakldagi soch – nina to‘g‘nog‘ichlar

Рис. 6. Булавки с биконусообразными головками) (Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien. AMIT. Band 6. Berlin. 2006. P. 116. Ab. 187–194).

Fig. 6. Pins with bicone shaped heads) (Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien. AMIT. Band 6. Berlin. 2006. P. 116. Ab. 187–194).

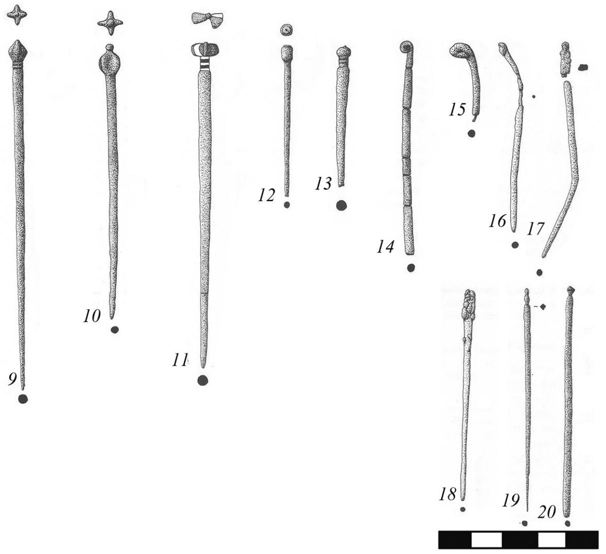

7-rasm. 9–10-bosh qismi xoch shakldagi soch – nina to‘g‘nog‘ichlar; 11–13-murakkab kompozitsion tarkibli soch – nina to‘g‘nog‘ichlar; 14–15-bosh qismi rulon shakldagi soch – nina to‘g‘nog‘ichlar; 16–20-bosh qismi ma’lum bir shaklga ega bo‘lmagan soch – nina to‘g‘nog‘ichlar

Рис. 7. (9-10 - штифты с крестообразным навершием; 11–13 - штифты сложного состава; 14–15 штифты с валикообразным навершием; 16–20 штифты с навершием неопределенной формы) (Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien. AMIT. Band 6. Berlin, 2006. P. 119–121. Ab. 212–213; 216–218; 214–215; 219–223).

Fig. 7. (9–10 - pins with a cross-shaped pommel; 11-13- pins of complex composition; 14–15 pins with a roll-shaped top; 16–20 pins with a pommel of undefined shape) (Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien. AMIT. Band 6. Berlin, 2006. P. 119–121. Ab. 212–213; 216–218; 214–215; 219–223).

ikkinchi to‘g‘nog‘ichning bosh qismiga tik turgan echkining haykalchasi o‘rnatilgan. Bosh qismi tog‘ echkisi va qo‘yning haykalchasi shaklidagi to‘g‘nog‘ichlar Baqtriya va Marg‘iyona hududida juda mashhur bo‘lib, Gonurtepa (5 ta namuna) (Sarianidi 2007: 118. Fig. 100, 103, 105; Дубова 2008: 104. Рис. 39; Sarianidi et al. 2020: 150, 157.) va Baqtriya qabrlari (5 ta namuna) (Сарианиди 1977: 84. Рис. 43, 5, 6, 10, 11, 12.) da uchraydi. Ushbu shaklda yasalgan to‘g‘nog‘ichlarning eng dastlabki namunasi So‘nggi eneolit davriga oid bo‘lib, Eron yassitog‘ligining Suza II yodgorligidan topilgan (Javier 2020: 137. Plate 25, e). Bosh qismiga tik turgan qo‘yning (shoxlari uzun qayrilgan qo‘chqor) haykalchasi o‘rnatilgan soch to‘g‘nog‘ich namunasi Zarafshon vodiysining bronza davri yodgorligi bo‘lmish Sazag‘on qabristonidan ham topib o‘rganilgan (Аванесова 2010: 344. Рис. 2, 1.). Bosh qismi tog‘ echkisi va qo‘yning haykalchasi shaklidagi to‘g‘nog‘ichlarning, asosan, O‘rta Osiyo hududida uchrashi, ushbu mintaqada yashovchi bronza davri aholisining mifologiyasi bilan bog‘liq bo‘lib, tog‘ echkisi va qo‘y ular uchun totem hayvon bo‘lganligini ko‘rsatadi.

II. 2. Musht boshli to‘g‘nog‘ichlar (4: 8, 16-rasm). Ushbu shakldagi to‘g‘nog‘ichlarning jami 11 ta namunasi o‘rganilgan bo‘lib (Аскаров А 1973: 98. Табл. XXVI, 24, 25; табл. XXXII, 8; Аскаров 1977: 77, 83. Табл. XXXIV, 6; XXXV, 5; XL, 5, 6; XLI, 2,3,4; LVI, 4; Аскаров и др. 1983: 19–20. Табл. XXXIV, 6; табл. XXXV, 5; Kaniuth 2006: 111–113. Abb. 163–173; Kaniuth, 2007: Fig. 5), ularning ba’zilarida 4 ta barmoq musht shaklida yumilgan bo‘lsa, ba’zilarida beshta barmoq musht shaklida yumilgan. Qadimgi davrlardan qo‘l-mehnat unumdorligi, dalalarning hosildorligi, odamlar farovonligi bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy tarkibiy qismlardan biridir (Лунева 2002: 284–299). Bukilgan besh barmoq esa, kuch, g‘alaba, unumdorlik, shifo ramzi hisoblangan (Лунева

2009: 210). Musht boshli to'g'nog'ichlar, asosan, Baqtriya va Marg'iyona madaniyatiga xos bo'lib, Sopollitepa va Jarqo'tondan tashqari Gonur 1 (Рузанов 2013: 147) yodgorligidan ham topilgan.

III tip-bosh qismi konus shakldagi to'g'nog'ichlar (5-rasm). Ushbu shakldagi to'g'nog'ichlarning jami 29 ta namunasi o'rganilgan bo'lib, ularning 25 tasi Jarqo'ton yodgorligidan (Аскаров 1977: 83. Табл. LVII, 4, 5, 6; 67, 3; Аскаров и др. 1983: 19. Табл. XXXIV, 3, 4, 5; XXXV, 7, 8, 12; XLV, 4; Kaniuth 2006: 117. Ab. 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211.), 3 tasi Bo'ston VI yodgorligidan (Avanesova 2016: 53, 56, 523. Plate № 31, 5; 38, 8; 4, 3.), 1 tasi Bo'ston VII yodgorligidan (Avanesova et al. 2015: 43. Fig. 2) topilgan. Bosh qismi konus shakldagi to'g'nog'ichlar Markaziy Osiyo hududida eng keng tarqalgan to'g'nog'ich tiplaridan biri bo'lib, eng dastlabki namunasi Geoksur (Janubiy Turkmaniston) (Luneau Volume 2: 2010: 225; Luneau Volume 3: 2010: 200. Fig. 398) yodgorligidan aniqlangan. O'xshash namunalari Oltintepa (Массон 1981; Кирчо, 2001: 67.), Kelleli III, Gonur I, Toxirboy III, Togolok V, Izat-Quli (Рузанов 2013: 144–145. Рис. 120), Gonurtepa (Sarianidi 2007: 90–91. Fig. 107, 109), Dashli I–III (Сарианиди 1977: 84. Рис. 42, 6; 44, 10), Shaxdod (Hakemi 1997: 651, 653), Qoratepa, Anau, Tepa Hisor, Tepa Sialk (Кузьмина 1966: 76–77) yodgorliklarida uchraydi. Sopolli madaniyatida esa, ushbu shakldagi to'g'nog'ichlar Ko'zali, Mo'lali, Bo'ston bosqichi qabrlarida uchraydi.

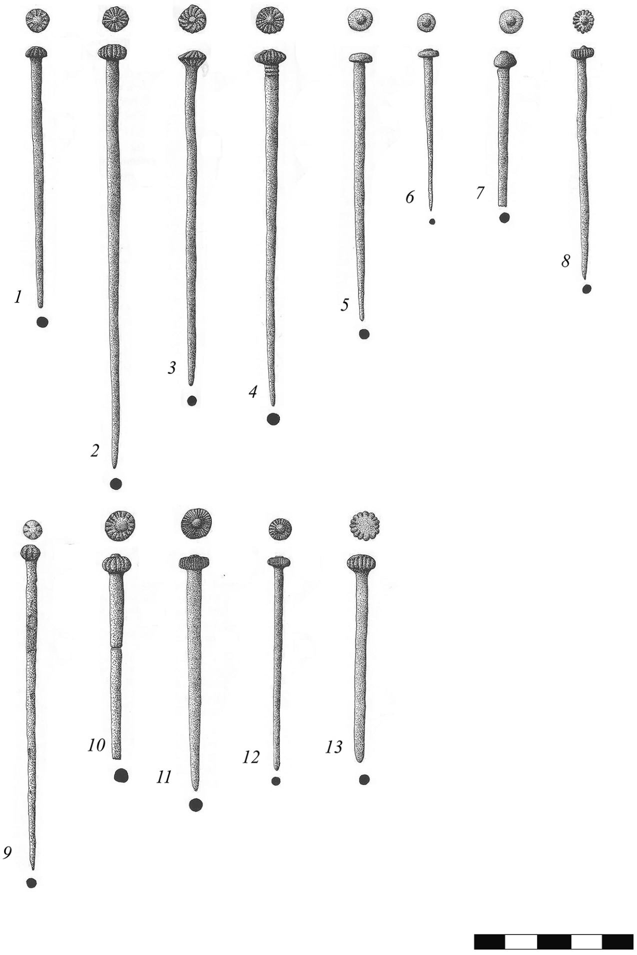

8-rasm. Bosh qismi dumaloq, vertikal kesmalar bilan chegaralangan soch – nina to'g'nog'ichlar

Рис. 8. Булавки с закругленной вершиной и вертикальным срезом (Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien. AMIT. Band 6. Berlin. 2006. P. 114–115. Abb. 174–186).

Fig. 8. Pins with a round top and a vertical cut) (Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien. AMIT. Band 6. Berlin. 2006. P. 114–115. Abb. 174–186).

IV tip. Bosh qismi bikonus shakldagi to'g'nog'ichlar (6-rasm). Ushbu shakldagi to'g'nog'ichlarning jami 15 ta namunasi o'rganilgan bo'lib (Аскаров 1973: 98. Табл. 26. 13; Аскаров 1977: 77. Табл. XLI, 7; Kaniuth 2006: 116. Ab. 187–194; Avanesova 2016: 98, 130, 261, 266. Plate № 2. 6; 34, 16; 18, 1; 23, 10; Шайдуллаев, Хуфф, Тойфер 1996; Мустафакулов и др. 2013)[10], tadqiqotchi N.A. Avanesova ushbu shakldagi to'g'nog'ichlarni «qo'ziqorin qalpoqli to'g'nog'ichlar» (Avanesova, 2016: 54.) – deb, nomlagan bo'lsa, A. A. Asqarov va V. D. Ruzanov kabi tadqiqotchilar «bikonus qalpoqli to'g'nog'ichlar» (Аскаров 1977: 77–78; Рузанов 2013: 145–146.) – deya, nomlagan. Ushbu shakl konus shakliga qisman o'xshaganligi sababli, biz ushbu tipni «bosh qismi bikonus shakldagi to'g'nog'ichlar» – deb, nomlashni ma'qul ko'rdik. Ushbu

10 *Изоҳ.* Ушбу тўғноғичларнинг 1 таси Сополлитепа, 10 таси Жарқўтон, 4 таси Бўстон VI ёдгорлигидан топилган.

shakldagi to'g'nog'ichlar Baqtriya (Dashli III) (Сарианиди 1977: 84. Рис. 42, 2; 44, 11)) va Marg'iyona (Kelleli III, Gonur I, Odam Boskan III–IV, Tohirboy III, Togolok 21) (Рузанов 2013: 145–146. Рис. 120, 14–18) hududida keng tarqalgan to'g'nog'ich tiplaridan biri hisoblanadi.

V tip-bosh qismi dumaloq, vertikal kesmalar bilan chegaralangan to'g'nog'ichlar (8-rasm). Ushbu shakldagi to'g'nog'ichlarning jami 14 ta namunasi o'rganilgan (Аскаров 1973: 98. Табл. XXVI, 26; XXXII, 17; Аскаров и др. 1975: 74. Рис. 2. 1, 22; Аскаров 1977: 77. Табл. XL, 1, 2, 3, 4; 41, 5; Аскаров и др. 1983. – С. 24. Табл. XXXV, 1, 2; 45, 3; Kaniuth 2006: 114–115. Abb. 174–186; Avanesova 2016: 255. Plate № 12. 8). Aynan shu shakldagi to'g'nog'ichlar ham Baqtriya (Dashli III) (Сарианиди 1977: 84. Рис. 44, 7–9, 12.) va Marg'iyona (Tohirboy III, Sumbar I, Gonurtepa) (Рузанов 2013: 146–147. Рис. 121, 1–16; Sarianidi et al. 2020: 77) hududida keng tarqalgan to'g'nog'ich tiplaridan biri hisoblanib, xomashyosi jihatdan biroz farq qiladi. Gonurtepadan topilgan to'g'nog'ichning bosh qismi lazuritdan yasalgan.

VI tip-bosh qismi xoch shakldagi to'g'nog'ichlar. Ushbu shakldagi to'g'nog'ichlarning jami 2 ta namunasi Jarqo'ton yodgorligidan topilgan (7: 9,10-rasm) (Аскаров А и др. 1983: 102. Табл. XXXII, 7; Хуфф и др. 1999: 19-26. Рис. 3; Kaniuth 2006: 119. Ab. 212, 213.). Ushbu shakldagi to'g'nog'ichlarning bosh qismi bir-biriga to'g'ri burchak ostida birlashgan ikkita vertikal metall tayoqchadan iborat bo'lib, markaziy qismiga metalldan yasalgan dumaloq sharcha o'rnatilgan. Ushbu shakl yuqoridan qaraganda to'g'nog'ich boshiga xoch shaklini beradi. Xoch tasviri (Ўзбек тилининг... 2008: 417.) Eron va O'rta Osiyoning muhr va tumorlarida eng keng tarqalgan tasvirlardan biri hisoblanadi. Xoch shaklli to'g'nog'ichlar o'xshash namunalari Gonurtepa (Sarianidi 2007: 88. Fig. 98.), Ashxabod va Taiptepa X yodgorliklarida (Рузанов 2013: 147. Рис. 121, 19, 22.) ham uchraydi.

VII tip-murakkab kompozitsion tarkibli to'g'nog'ichlar. Ushbu shakldagi to'g'nog'ichlarning jami 3 ta namunasi (7: 11–13-rasmlar) o'rganilgan bo'lib, ularning 1 tasi Sopollitepa yodgorligidan (Аскаров и др. 1975: 73. Рис. 1. 10; Аскаров 1977: 77. Табл. XL, 6; Kaniuth 2006: 120. Ab. 217), 2 tasi Jarqo'ton yodgorligidan (Аскаров и др. 1983: 20, 24. Табл. XXXIV, 7; табл. XLV, 2; Аскаров 1977: 87. Табл. LXVII, 4; Kaniuth 2006: 120. Ab. 216, 218) topilgan. Ushbu tipga kiruvchi to'g'nog'ichlar uch qismdan iborat: dumaloq uzun tayoqcha, aylana shakldagi pommel qism va turli xil shakldagi aqiq, bronza va lyapis – lazuritdan yasalgan munchoqlar. Bu uch qism birikib murakkab kompozitsion tarkibni hosil qilgan. Sopollitepa yodgorligidan topilgan to'g'nog'ichning uzunligi – 74 mm, kengligi – 7 mm, diametri – 5 mm bo'lib, pommel qismiga aqiq, bronza va lyapis – lazurit marjonlar qadab chiqilgan. Jarqo'ton yodgorligidan topilgan birinchi to'g'nog'ichning uzunligi – 79 mm, kengligi – 6 mm, diametri – 3 mm bo'lib, pommel qismiga silindr shakldagi aqiq marjon qadalgan bo'lsa, ikkinchi to'g'nog'ichning uzunligi – 170 mm, kengligi – 17 mm, diametri – 6 mm bo'lib, pommel qismiga 5 ta silindr shakldagi, turli xil qimmatbaho toshlardan yasalgan marjonlar qadab chiqilgan. Shuning uchun ham ba'zi tadqiqotchilar ushbu turga kiruvchi to'g'nog'ichlarni qadama naqshli (Аскаров и др. 1983: 20; Рузанов 2013: 147.) yoki qalpoqchasi qimmatbaho yoki yarimqimmatbaho toshlar bilan bezatilgan to'g'nog'ichlar (Лунева 2009: 19) deb ham atashadi.

Janubiy Turkmanistonning Gonurtepa yodgorligidan ham ushbu turdagi to'g'nog'ichlarning bir nechta namunalari topilgan bo'lib, ular asosan gips, suyak, lazurit, kumush, mis-bronzadan yasalgan. Xususan Gonurtepaning 1867 – qabridan 2 ta uch qismi to'rt qirrali to'g'nog'ichlar topilgan. Ularning biri marmardan yasalgan bo'lib, ustki qismiga tomchi shaklidagi lazurit tugma o'rnatilgan. Ularning ikkinchisi esa, butunlay lazuritdan yasalgan (Sarianidi 2007: 88. fig. 98, 99). Ushbu turdagi to'g'nog'ichlar Marg'iyona hududida juda mashhur bo'lib, ularning tarqalish geografiyasi Shimoli-G'arbiy Eron – Shahdod (Hakemi 1997: 653), Anatoliya (Alacha Guyuk va Bagazkoy), Kichik Osiyo Suriya va Elam hududlariga (Sarianidi 2007: 88.) to'g'ri keladi.

VIII tip-bosh qismi rulon shakldagi to'g'nog'ichlar. Sopolli madaniyati yodgorliklaridan bosh qismi rulon shakldagi to'g'nog'ichlarning jami 3 ta namunasi Jarqo'ton yodgorligidan topilgan (7: 14, 15-rasm) (Kaniuth 2006: 119. Ab. 214–215; Мустафакулов и др. 2009). To'g'nog'ichning uzunligi-107 mm, diametri-8 mm. Bosh qismi rulon shakldagi to'g'nog'ichlarning eng dastlabki namunalari Anau (Janubiy Turkmaniston, Namozgoh I, II) yodgorligining II madaniy qatlamidan topilgan. O'xshash namunalari Gelot (Janubiy Tojikiston) (Vinogradova 2020: 652. Fig. 23. 15, 7), ko'proq Tilkintepa, Monjuklitepa, Tepa Sialk, Shaxtepa III, Hisor III (Sharqiy Eron) yodgorliklarida uchrashi (Кузьмина 1966: 83. Табл. XVI. 33, 34, 51), ushbu shakl to'g'nog'ichlarining Jarqo'ton yodgorligiga savdo va madaniy aloqalar natijasida olib kelinganligidan dalolat beradi.

IX tip-bosh qismi ma'lum bir shaklga ega bo'lmagan to'g'nog'ichlar. Ushbu shakldagi to'g'nog'ichlarning jami 29 ta namunasi o'rganilgan (7: 16, 17, 18, 19, 20-rasm) bo'lib, ularning 4 ta to'g'nog'ich Sopollitepa yodgorligidan (Аскаров 1973: 98. Табл. 26, 31; 32, 19, 20; Аскаров и др.1975: 74, 80. Рис. 2. 3, 24; 3, 14; Аскаров 1977: 77. Табл. 41, 10; 33, 13; Kaniuth 2006: 121. Ab. 222, 223.), 24 ta to'g'nog'ich Jarqo'ton yodgorligidan (Kaniuth 2006: 120–121. Ab. 219, 220, 221), 1 tasi Mo'lalitepa yodgorligidan (Сверчков и др. 2013), 2 tasi Bo'ston VI yodgorligidan (Avanesova 2016: 62–63, 81. Plate № 53, 7; 97, 8) topilgan. Ushbu shakldagi to'g'nog'ichlar usta zargarlar tomonidan oddiy dumaloq tayoqcha shaklida yasalgan, ehtimol ularning bosh qismi ma'lum bir sabablarga ko'ra sinib qolgan.

X tip-bosh qismi spatula (yassi, tekis) shaklidagi to'g'nog'ichlar. Biz o'rganayotgan madaniyat yodgorliklaridan ushbu shakldagi to'g'nog'ichlarning jami 8 ta namunasi o'rganilgan bo'lib (Аскаров 1973: 98. Табл. XXVI, 27, 28, 32, 33, 35; Аскаров и др. 1983: 20. Табл. XXXV, 6; Мустафакулов и др. 2010; Kaniuth et al. 2011: 275. Abb. 15), eng daslabki namunalari Janubiy Turkamaniston, Shimoliy-Sharqiy Eron hududlarida mil. avv. III-II ming yillikka oid so'nggi eneolit (Nomozgoh II) va bronza davri (Nomozgoh V–VI) davri yodgorliklarida topilgan. Shuningdek, o'xshash namunalari Qoratepa, Oltintepa, Hisor III, Mundigak IV (Кузьмина 1966: 77. Табл. XVI, 16–21), Ilk Tulxor, Dashli I–III, Sho'rto'qay, Zamonbobo, Shagim yodgorliklarida (Luneau Volume 2: 2010: 224; Luneau Volume 3: 2010: 200. Fig. 397) uchraydi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Sopolli madaniyatining Sopolli va Jarqo'ton bosqichlarida, asosan, to'pbarggul boshli va bosh qismi yulduzcha shaklidagi to'g'nog'ich-muhrlar, musht boshli, bosh qismi dumaloq, vertikal kesmalar bilan chegaralangan va bosh qismi zoomorfik shaklli to'g'nog'ichlarlardan foydalangan bo'lib, ular, asosan, mahalliy Baqtriya va Marg'iyona san'ati maktabiga mansub, Jarqo'ton yodgorligining Ko'zali bosqichidan boshlab, bosh qismi konus va bikonus shaklidagi to'g'nog'ichlarlardan ko'proq foydalana boshlaydi va bu Bo'ston bosqichigacha davom etgan. To'g'nog'ichlar ushbu madaniyat aholisining nafaqat mifologik dunyoqarashi, balki diniy dunyoqarashini ham aks ettirgan. Masalan, musht boshli to'g'nog'ichlarda ifodalangan insonning qo'li mehnat unumdorligi, hosildorlik, farovonlik ramzi hisoblansa, to'rtburchak dunyoning to'rt tomonini ko'rsatib turuvchi belgi hisoblangan. Bosh qismida zoomorf haykaltaroshlik (tog' echkisi, qo'y, ohu) namunalari aks etgan to'g'nog'ichlar esa, Sopolli madaniyati aholisining diniy dunyoqarashi bilan bog'liq bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Аванесова Н. А. Зерафшанская культурная провинция Бактрийско-Маргианской цивилизации // На пути открытия цивилизации. Сборник статей к 80-летию В. И. Сарианиди / Труды Маргианской археологической экспедиции / Ред. П. М. Кожин, М. Ф. Косарев, Н. А. Дубова. Т. 3. СПб.: Алетейя, 2010. С. 334–364.

Аванесова Н. А. Новое в погребальном обряде сапаллинской культуры // АВ. №4. Санкт-Петербург, 1995. С. 63–72.

Аванесова Н. А. Новые работы на некрополе Бустон VI // АИ–2002. Ташкент, 2003. С. 20–25.
Аванесова Н. А. Сакральный комплекс могильника Бустон VI // ОНУ. №6. Ташкент, 1994. С. 46–49.
Аванесова Н. А. Проявление степных традиций в сапаллинской культуре // В сборнике материалов Международной конференции «Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии». Самарканд, 7–8 сентября 2009 г. Самарканд-Ташкент, 2010. С. 107–134.
Аванесова Н.А. Храмовые функции сакрализованных площадок некрополя доисторической Бактрии. Бустон VI // Степи Евразии в древности и средневековье. ММНК, посвященной 100-летию со дня рождения М. П. Грязнова. Санкт-Петербург, 2002. С. 108–115.
Аванесова Н. А. Хронология древнеземледельческих памятников Северной Бактрии эпохи поздней бронзы // Центральная Азия и Южная Сибирь. Вып. 1. Москва, 2009. С. 6–51.
Аскаров А. А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент: Фан, 1977. 232 с.
Аскаров А. Сапаллитепа. Ташкент: Фан, 1973. 172 с.
Аскаров А. А., Абдуллаев Б. Н. Джаркутан. Ташкент: Фан, 1983. 122 с.
Аскаров А., Абдуразаков А., Богданова-Березовская И. В., Рузанов В. Д. Химический состав металлических предметов из поселения Сапаллитепа // История матери альной культуры Узбекистана. Вып. 12 / Отв. ред. В. А. Шишкин. Ташкент: Институт археологии АН РУз, 1975. С. 72–84.
Аскаров А., Богданова-Березовская И. В. Металлические изделия из поселения Сапаллитепа // ОНУ. Вып. 10. Ташкент, 1972. С. 59–64.
Аскаров А. А., Рузанов В. Д. Некоторые данные о металлических сплавах с поселения Сапаллитепа // ОНУ. Вып. 6, Ташкент, 1977. С. 56–59.
Аскаров А. А., Рузанов В. Д. Результаты исследования химического состава металла из могильников Бустан 3, 4 и 5 // ИМКУ, 23. Ташкент, 1990. С. 6-12.
Аскаров А., Жоу Синг, Ҳасанов М. Ипак ва пахта 4 минг йиллик тарихга эга // Янги Ўзбекистон. 124-сон. Тошкент, 2020. Б. 6.
Асқаров А. А., Шайдуллаев Ш. Б. Бақтриянинг бронза ва илк темир даври маданиятлари хронологияси // Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда / Масъул муҳаррир А. А. Анорбоев. Тошкент: Фан, 2005. Б. 36–47.
Баешко А. С., Гордиенко А. Н., Гордиенко А. Н. Энциклопедия символов. Москва, 2007. 304 с.
Бидерманн Г. Энциклопедия символов. Москва: Республика, 1996. 335 с.
Двуреченская Н. Д., Двуреченский О. В., Мокробородов В. В., Рукавишникова И. В., Рукавишников Д. В. Маршрутные исследования на юге Узбекистана в 2013 году // КСИА, № 236. Москва, 2014. С. 69–82.
Дубова Н. А. Мастерская по производству сплавов на основе меди Северного Гонура (Западная часть Раскопа 9) // Труды Маргианской археологической экспедиции. Т. 2 / Гл. ред. В. И. Сарианиди. Москва: Старый сад, 2008. С. 94–104.
Емельянов В. В. Древний Шумер: очерки культуры. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. 368 с.
Кирчо Л. Б. Металлические изделия Алтын-депе // Особенности производства поселения Алтын-депе в эпоху палеометалла / Материалы Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции / Отв. ред. Л. Б. Кирчо. Вып. 5 СПб: Петербургкоскомстат, 2001. С. 60–84.
Кузьмина Е. Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии // САИ. Вып. В4-9. Москва: Наука, 1966. 152 с.
Лунева В. В. Истоки ювелирного искусства // История материальной культуры Узбекистана. / Отв. ред. Т. Ш. Ширинов. Вып. 33. Ташкент: Фан, 2002. С. 284–299.
Лунева. В. В. Формирование и развитие ювелирного искусства в среднеазиатском двуречье (III–II тыс. до н. э. – III–IV вв. н. э.). Автореф. дисс. … докт. ист. наук. Ташкент, 2009.
Лунева. В. В. Классификация ювелирных украшений Узбекистана эпохи бронзы (III–II тыс. до н. э.) // Международная научная конфренция, посвященная 60-летию академика АН РУз, проф. Э. В. Ртвеладзе: Тезисы докладов международной конфренции. Ташкент, 2002. С. 71–73.
Лунева. В. В. Нагрудные украшения Узбекистана эпохи бронзы (III–II тыс. до н. э.) // Межвузовские научно-методические чтения памяти К. Ф. Калайдовича. Сборник статей. Елецк, 2002. С. 96–103.

Массон В. М. Алтын-Депе // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции (ЮТАКЭ). Т. XVIII. Ленинград: Наука, 1981. 176 с.

Мейтарчиян М. Б. Амулет эпохи бронзы с поселения Джаркутан // ИМКУ, 9. Ташкент, 1984. С.41–45.

Мустафакулов С. И., Сармьенто Б. Х., Хасанов М., Люилье Ж., Сармento Д. Отчёт о проведении полевых исследований на памятнике эпохы бронзы Джаркутане 2008 год. Самарканд, 2009 / Архив Института археологии им. Я. Г. Гулямова АН УзР. Ф. 5. Оп. 1. № 224.

Мустафакулов С. И., Сармьенто Б. Х., Хасанов М., Рахмонов У., Люилье Ж., Люно Э., Суер Ж., Жан-Клод Лижер, Молез Д., Керван М. Отчёт о проведении полевых исследований на памятнике эпохы бронзы Джаркутане 2009 год. Самарканд, 2010. / Архив Института археологии им. Я.Г. Гулямова АН УзР. Ф. 5. Д. 225. Оп. 1.

Мустафакулов С. И., Сармьенто Х. Б., Рахмонов У., Искандерова А., Рахимов К., Люилье Ж., Керван М., Сармьенто Д. Отчёт о проведении полевых исследований на памятнике эпохы бронзы Джаркутане 2012 году. Отчёт Узбекско-Французской международной археологической экспедиции (УзФМАЭ) за 2012 год. Самарканд, 2013 / Архив Института археологии им. Я.Г. Гулямова АН УзР. Ф. 5. Д. 226.

Мустафокулов С., Бендезу-Сармьенто Х., Рахмонов У., Люилье Ж., Рахимов К., Дюпон А. Археологические исследования на Джаркутане в 2013 г. // Археологические исследования в Узбекистане 2013–2014 года / Отв. ред. А. Э. Бердимуродов. Вып. 10. Самарканд: Институт археологии АН РУз, 2016. С. 267–274.

Мустафокулов С., Бендезу-Сармьенто Х., Рахмонов У., Хасанов М., Люилье Ж., Люне Э. Полевые работы Узбекско-Французской (MAFOUZ) экспедиции на Джаркутане в 2009–2011 гг. // Археологические исследования в Узбекистане / Отв. ред. А. Э. Бердимуродов. Вып. 8. Самарканд: Институт археологии АН РУз, 2012. С. 203–213.

Мустафокулов С., Бендезу-Сармьенто Х., Рахмонов У., Люилье Ж., Рахимов К., Дюпон А. Археологические исследования на Джаркутане в 2013 г. // АИУз, 10. Самарканд, 2016. С. 267–274.

Мустафокулов С., Бендезу-Сармьенто Х., Рахмонов У., Хасанов М., Люилье Ж., Люне Э. Полевые работы Узбекско-Французской (MAFOUZ) экспедиции на Джаркутане в 2009-2011 гг. // АИУз, 8. Самарканд, 2012. С. 203–213.

Рошаль В. М. Энциклопедия символов. Москва, 2008. 1007 с.

Рузанов В. Д. Металлообработка на юге Средней Азии в эпоху бронзы. Самарканд, 2013. 347 с.

Рузанов В. Д. Миграция племен в Узбекистане в эпоху палеометалла (Часть 1) // Археология Узбекистана №1(2). Самарканд, 2011. С. 25–39.

Сагдуллаев А. С., Абдуллаев Ў. И., Матяқубов Х. Х., Шайдуллаев А. Ш., Тоғаев Ж. Э. Бронза ва илк темир даври ёдгорликларининг географияси ва картографияси. Тошкент, 2019. 272 б.

Садикова С. А. История зарождения и совершенствования вязального дела таджиков (IV тысячелетие до н.э. первая половина XX в.). Автореф. дисс. … канд. ист. наук. Душанбе, 2021.

Сарианиди В. И. Древние земледельцы Афганистана. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969–1974 гг. М.: Наука, 1977. 172 с.

Сарианиди В. И. Древности страны Маргуш. Ашхабад: Ылым, 1990. 316 с.

Сверчков Л. М., Бороффка Н. Материалы поселения эпохи поздней бронзы Молали. Археология Узбекистана 10, № 1. Самарканд, 2015. С. 75–88.

Сверчков Л., Бороффка Н., Люне Э., Рахманов У. В. Отчёт Байсунской археологической экспедиции о раскопках поселения Молали в Алтынсайском районе Сурхандарьинской области в 2012 году. Ташкент, 2013 / Архив Института археологии им. Я.Г. Гулямова АН УзР.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. Тошкент, 2020. 687с.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-жилд. Тошкент, 2008. 606 с.

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 5. Тошкент, 2005.

Хамидов О. А. Шимолий Бақтриянинг Кучук I даврига оид янги ёдгорликлари. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация матни. Тошкент, 2020.

Хамидов О. А., Каттаева Г. Ч. Типология булавок культуры Сапалли // Поволжская археология, №4(46), 2023. С. 187–205.

Хуфф Д., Шайдуллаев Ш. Б. Некоторые результаты работ узбекско-германской экспедиции на городище Джаркутан // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 30 / Отв. ред. Т. Ш. Ширинов. Самарканд: Институт археологии АН РУз, 1999. С. 19–26.

Шайдуллаев А. Ш. Сополли маданияти муҳр-тамғалари типологияси // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида. Самарқанд, 2013. Б. 26–34.

Шайдуллаев А. Сополли маданияти глиптикасида инсон образи // Ўзбекистон археологияси, 1 (12). Самарқанд, 2016. Б. 91–98.

Шайдуллаев А. Ш. Сополли маданияти глиптикасида геометрик тасвирлар // Ўзбекистон археологияси, 1 (14). Самарқанд, 2017. Б. 43–50.

Шайдуллаев А. Ш. Сополли маданияти глиптикаси ва сфрагистикаси. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация матни. Тошкент, 2017.

Шайдуллаев Ш., Хуфф Д., Тойфер М. Отчёт Шерабадского отряда за 1996 год (Узбекско-Германская Бактрийская экспедиция). Самарканд, 1996 / Архив Института археологии им. Я. Г. Гулямова АН УзР. Фонд. 5. Д. 161.

Augustinova A., Stančo L., Damašek L., Mrva M., Shaydullayev Sh. Archaeological Survey of the Oases of Zarabag, Karabag and Kampyrtepa in the Piedmont of the Kugitang Mountains, South Uzbekistan – Preliminary Report for the Season 2016. Studia Hercynia, XXI/1, 2017. P. 104–148.

Augustinova A., Stanco L., Shaydullaev Sh., Mrva M. Archaeological Survey in the Zarabag Micro Oasis (South Uzbekistan), Preliminary Report on the Season 2015 // Studia Hercynia XIX/1, 262–281.

Avanesova N. A. Buston VI – the necropolis of fire – worshippers of preurban Bactria. Samarkand, 2016. 634 pp.

Avanesova N. A., Kasparov A. R. The practice of Reinterment at the Buston VII Necropolis. Bulletin of IICAS. Vol. 21. Samarkand, 2015. P. 27–54.

Luneau E. L'âge du Bronze final en Asie centrale méridionale (1750-1500/1450 avant n.è.): la fin de la civilisation de l'Oxus. Archéologie et Préhistoire. Thèse de Doctorat de l'Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne. 2010. Volume I: Texte (615 p.); Volume II: Annexes (364 p.); Volume III: llustration (651 fig.).

Hakemi, Ali Shahdad. Archaeological Excavations of a Bronze Age Center in Iran. Reports and memoirs. Vol. XXVII. IsMEO-ROME, 1997. 721 pp.

Javier Álvarez-Mon. The Art of Elamca. 4200–525 BC. Routledge. England, 2020. 688 pp.

Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien. AMIT. Band 6. Berlin, 2006. 259 pp.

Kaniuth K. The metallurgy of the Late bronze age Sapalli Culture (Southern Uzbekistan) and its implications for the "Tin Question". Iranica Antiqua, Vol. XLII, 2007. P. 23–40.

Kaniuth K. A New Late Bronze Age site in Southern Uzbekistan. South Asian Archaeology 2007. Proceedings of the 19th International Conference of the European Association of South Asian Archaeology Ravenna, Italy, 2–6 July 2007. Vol. I: Prehistoric Periods. England, 2013. P. 151–155.

Kaniuth K. Life in the countryside. The rural archaeology of the Sapalli culture. Lyonnet B., Dubova N.A. (eds.). The World of the Oxus Civilization (1st ed.). Routledge-London, 2020. P. 457–487.

Kaniuth K., Gruber M., Kurbangaliev A., Sollee A. Tilla Bulak – 2010 Vorbericht uber die vierte Grabungskampagne. AMIT. Band 43. Berlin, 2011. P. 261–282.

Kattayeva G. Ch., Xamidov O. A. Oks sivilizatsiyasi bo'yicha 2023-yilda nashr etilgan yangi tadqiqotlar: 1-qism (Povoljskaya arxeologiya jurnali misolida). O'zMU xabarlari, 1/3/1. Toshkent, 2024. 31–33-bb.

Miroshnikov L. I. Appendix: A note on the meaning of the term Central Asia as used in this book. Dani A. H., Masson V. M. (eds.) History of Civilization of Central Asia. The dawn of civilization: earliest times to 700 B. C. Paris, 1992.

Sarianidi V. I. Necropolis of Gonur. English translation by Inna Sarianidi. Greece, 2007. 331 pp.

Sarianidi V. I., Dubova N. A., Samurskiy K. S. Treasures of ancient Margiana. Photoalbum. Moscow, 2020. 180 pp.

Sherrow V. Encyclopedia of hair: a cultural history. Greenwood publishing group. London, 2006.

Stančo L., Shaydullaev Sh., Bendezu Sarmiento J., Pažout A., Vondrova H. Kayrit Burial Site (South Uzbekistan): Preliminary Report for Season 2014. Studia Hercynia XVIII/1–2, 2014. P. 37.

Stančo L., Shaydullaev Sh., Bendezu-Sarmiento J., Lhuillier J., Kysela J., Shaydullaev A., Khamidov O., Havlík J., Tlustá J. Preliminary Report on the Excavations at Burgut Kurgan in 2015. Studia Hercynia XX/2, 2016. P. 86–111.

Vinogradova N. M. The formation of the Oxus civilization / BMAC in Southwestern Tajikistan. Lyonnet, B., Dubova N. A. (eds.). The World of the Oxus Civilization (1st ed.). Routledge, 202. P. 635–664.

Xamidov O. A., Kattayeva G. Ch. Oks sivilizatsiyasi bo‘yicha 2023-yilda nashr etilgan yangi tadqiqotlar: 2-qism (“Arxeologiya Yevraziyskix stepey” jurnali misolida) // O‘zMU xabarlari, 1/3/1. Toshkent, 2024. 55–57-bb.

REFERENCES

Askarov A., Abdurazakov A., Bogdanova-Berezovskaya I. V., Ruzanov V. D. 1975. In Shishkin V. A. (ed.). *Khimicheskij sostav metallicheskikh predmetov iz poseleniya Sapallitepa (Chemical composition of metal objects from the settlement of Sapalitepa)*. In *Istoriya materi al’noj kul’tury Uzbekistana (History of material culture of Uzbekistan)*. Issue 12. Tashkent: Institut arkheologii AN RUz Publ., 72–84. (In Russian).

Askarov A., Bogdanova-Berezovskaya I. V. 1972. Metallicheskie izdeliya iz poseleniya Sapallitepa. In *Obshhestvennye nauki v Uzbekistane (Social Sciences in Uzbekistan)*. Issue 10. Tashkent, Publ., 59–64. (In Russian).

Askarov A. A., Ruzanov V. D. 1977. *Nekotorye dannye o metallicheskikh splavakh s poseleniya Sapallitepa (Some data on metal alloys from the settlement of Sapalitepa).* In *Obshhestvennye nauki v Uzbekistane (Social Sciences in Uzbekistan)*. Issue 6. Tashkent, Publ., 56–59. (In Russian).

Askarov A. A., Ruzanov V. D. 1990. *Rezul’taty issledovaniya khimicheskogo sostava metalla iz mogil’nikov Bustan 3, 4, 5 (Rezul’taty issledovaniya khimicheskogo sostava metalla iz mogil’nikov Bustan 3, 4, 5).* In *Istoriya materi al’noj kul’tury Uzbekistana (History of material culture of Uzbekistan)*. Issue 23. Tashkent, Publ., 6–12. (In Russian).

Askarov A. 1973. *Sapallitepa (Sapellitepe).* Tashkent: Fan Publ.,172. (In Russian).

Askarov A., Abdurazakov A., Bogdanova-Berezovskaya I. V., Ruzanov V. D. 1975. In Shishkin V. A. (ed.). *Khimicheskij sostav metallicheskikh predmetov iz poseleniya Sapallitepa (Chemical composition of metallic objects and porcelain).* In *Istoriia material’noi kul’tury Uzbekistana (History of Material Culture of Uzbekistan).* 12. Tashkent: Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences, Publ. 72–84 (In Russian).

Askarov A., Zhou Sing, Hasanov M. 2020. *Ipak va pakhta 4 ming jillik tarikhga ega (Silk and cotton have a 4,000-year history).* In *Yangi O‘zbekiston (New Uzbekistan).* Issue 124. Toshkent, Publ., 6 (In Uzbek).

Askarov A. A. 1977. *Drevnezemledel’cheskaya kul’tura epokhi bronzy yuga Uzbekistana (Ancient agricultural culture of the Bronze Age of the south of Uzbekistan).* Tashkent: Fan Publ., 232. (In Russian).

Askarov A. A., Abdullaev B. N. 1983. *Dzharkutan (Djarkutan).* Tashkent: Fan Publ., 122. (In Russian).

Asqarov A. A., Shaydullaev Sh. B. 2005. In Anorbaev A. A. (ed.). *Uzbekiston tarikhi moddiy madaniyat va ezma manbalarda (History of Uzbekistan in Archaeological and Written Sources).* Toshkent: Fan Publ., 36–47 (In Uzbek).

Augustinova A., Stančo L., Damašek L., Mrva M., Shaydullayev Sh. 2017. *Archaeological Survey of the Oases of Zarabag, Karabag and Kampyrtepa in the Piedmont of the Kugitang MountaIns, South Uzbekistan – Preliminary Report for the Season 2016*. In *Studia Hercynia*, XXI/1, 104–148. (In English).

AugustInova A., Stanco L., Shaydullaev Sh., Mrva M. *Archaeological Survey in the Zarabag Micro Oasis (South Uzbekistan), Preliminary Report on the Season 2015*. In Studia Hercynia XIX/1, 262–281. (In English).

Avanesova N. A. 2009. *Khronologiya drevnezemledel’cheskikh pamyatnikov Severnoj Baktrii ehpokhi pozdnej bronzy (Chronology of ancient agricultural monuments of Northern Bactria of the Late Bronze Age).* In *Tsentral’naya Aziya i Yuzhnaya Sibir’ (Central Asia and Southern Siberia).* Issue 1. Moscow, 6–51. (In Russian).

Avanesova N. A. 2010. *Proyavlenie stepnykh traditsij v sapallinskoj kul’ture (Manifestation of steppe traditions in Sapali culture)*. In *Materialy Mezhdunarodnoj konferentsii “Tsivilizatsii i kul’tury Tsentral’noj*

Azii v edinstve i mnogoobrazii" (Proceedings of the International Conference "Civilizations and Cultures of Central Asia in Unity and Diversity"). Samarkand, 7–8 sentyabrya 2009 g. Samarkand-Tashkent, 107–134. (In Russian).

Avanesova N. A. 1995. *Novoe v pogrebal'nom obryade sapallinskoj kul'tury (New in the funeral rite of the Sapalli culture).* In *Arkheologicheskie vesti (Archaeological news).* No 4. Sankt-Peterburg, 63–72. (In Russian).

Avanesova N. A. 2002. *Khramovye funktsii sakralizovannykh ploshhadok nekropolya doistoricheskoj Baktrii. Buston VI (Temple functions of the sacralized sites of the necropolis of prehistoric Bactria. Boston VI).* In *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekov'e (The Eurasian steppes in ancient times and the Middle Ages).* Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferentsii, posvyashhennoj 100-letiyu so dnya rozhdeniya M. P. Gryaznova. Sankt-Peterburg, 108–115. (In Russian).

Avanesova N. A. 1994. *Sakral'nyj kompleks mogil'nika Buston VI (Sakral'nyj kompleks mogil'nika Buston VI).* In *Obshhestvennye nauki v Uzbekistane (Social Sciences in Uzbekistan).* No 6. Tashkent, 46–49. (In Russian).

Avanesova N. A. 2003. *Novye raboty na nekropole Buston VI (New Works at the Boston Necropolis VI).* In *Arkheologicheskie issledovaniya v Uzbekistane – 2002 (Archaeological research in Uzbekistan – 2002).* Tashkent, 20–25. (In Russian).

Avanesova N. A. 2016. *Buston VI – the necropolis of fi re-worshippers of preurban Bactria.* Samarkand, 634. (In English).

Avanesova N. A., Kasparov A. R. 2015. *The practice of Reinterment at the Buston VII Necropolis.* In *Bulletin of IICAS.* Vol. 21. Samarkand, 27–54. (In English).

Avanesova N. A. 2010. In Kozhin P. M., Kosarev M. F., Dubova N. A. (eds.). *Na puti otkrytiya tsivilizatsii (On the path of discovery of civilization).* Sbornik statey k 80-letiyu V. I. Sarianidi (On the track of uncoverIng a civilization. A volume in honor of the 80th anniversary of Victor Sarianidi). In *Trudy Margianskoy arkheologicheskoy ekspeditsii (Transactions of Margiana archaeological expedition).* Issue 3. Saint Petersburg: Aleteyya Publ., 334–364 (In Russian).

Baeshko A. S., Gordienko A. N., Gordienko A. N. *Entsiklopediya simvolov (Encyclopedia of Symbols).* Moscow: Eksmo Publ., 304 (In Russian).

Bidermann G. 1996. *Entsiklopediya simvolov (Encyclopedia of Symbols).* Moscow: Republic Publ., 335 (In Russian).

Dubova N. A. 2008. In Sarianidi V. I. (ed.). *Masterskaya po proizvodstvu splavov na osnove medi Severnogo Gonura (Zapadnaya chast' Raskopa 9) (Workshop for the production of copper-based alloys of Northern Gonur (Western part of Raskop I).* In *Trudy Margianskoy arkheologicheskoy ekspeditsii (Transactions of Margiana archaeological expedition).* Vol. 2. Moscow: Staryi sad Publ., 94–104 (In Russian).

Dvurechenskaya N. D., Dvurechenskij O. V., Mokroborodov V. V., Rukavishnikova I. V., Rukavishnikov D. V. 2014. *Marshrutnye issledovaniya na yuge Uzbekistana v 2013 godu (Route research in the south of Uzbekistan in 2013 years).* In *Kratkie soobshheniya Instituta arkheologii (Brief communications from the Institute of Archaeology).* Issue 236. Moscow: Akvarius Publ., 69–82. (In Russian).

Emel'yanov V. V. 2001. *Drevniy Shumer: ocherki kul'tury (Ancient Sumer: essays of culture).* Saint Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie Publ., 368 (In Russian).

Hakemi Ali. 1997. *Shahdad. Archaeological Excavations of a Bronze Age Center in Iran. Reports and memoirs.* Vol. XXVII. IsMEO-ROME, 721. (In English).

Javier Álvarez-Mon. 2020. *The Art of Elamca. 4200–525 BC.* Routledge-London, 688. (In English).

Kaniuth K. 2006. *Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien (Bronze Age metal objects from Northern Bactria).* In *Archäologische mitteilungenaus Iran und Turan (Archaeological Reports from Iran and Turan).* Band 6. Berlin, 259. (In Dutch).

Kaniuth K. 2007. *The metallurgy of the Late bronze age Sapalli Culture (Southern Uzbekistan) and its implications for the "Tin Question".* In *Iranica Antiqua.* Vol. XLII, 23–40. (In English).

Kaniuth K. 2020. In Lyonnet B., Dubova N. A. (eds.). *The World of the Oxus Civilization (1st ed.).* Routledge-London, 457–487. (In English)

Kaniuth K. A 2013. *New Late Bronze Age site in Southern Uzbekistan*. In *South Asian Archaeology 2007*. Proceedings of the 19th International Conference of the European Association of South Asian Archaeology Ravenna, Italy, 2–6 July 2007. Vol. I: Prehistoric Periods. England, 151–155. (In English).

Kaniuth K., Gruber M., Kurbangaliev A., Sollee A. 2011. *Tilla Bulak – 2010 Vorbericht uber die vierte Grabungskampagne (Tilla Bulak – 2010 Preliminary report on the fourth excavation campaign)*. In *Archäologischemitteilungenaus Iran und Turan*. Band 43. Berlin, 261–282. (In Dutch).

Kattaeva G. Ch. 2022. *Yuvelirnye izdeliya SapallInskoy kul'tury (Jewelry Items of Sapalli culture).* PhD Thesis. Termiz, 189 (In Russian).

Kattayeva G. Ch., Xamidov O. A. 2024. *Oks sivilizatsiyasi bo'yicha 2023-yilda nashr etilgan yangi tadqiqotlar: 1-qism (Povoljskaya arxeologiya jurnali misolida) (Oks sivilizatsiyasi bo'yicha 2023-yilda nashr etilgan yangi tadqiqotlar: 1-qism (Povoljskaya arxeologiya jurnali misolida).* In *O'zbekiston Milliy Universiteti xabarlari (News from the National University of Uzbekistan).* 1/3/1. Toshkent, 31–33-bb. (In Uzbek).

Khamidov O. A., Kattaeva G. Ch. 2023. *Tipologiya bulavok kul'tury Sapalli (Typology of Sapali culture pins).* In *Povol'zhskaya arkheologiya (Volga region archeology).* №4(46), Kazan', Tatarstan: Fən Publ., 187–205. (In Russian).

Khamidov O. A. 2020. *Shimoliy BaqtriyanIng Kuchuk I davriga oid yangi edgorliklari (Northern Bactria new monuments of Kuchuk I period).* PhD Diss. Toshkent (In Uzbek).

Khuff D., Shaydullaev Sh. B. 1999. In Shirinov T. Sh. (ed.). *Nekotorye rezul'taty rabot uzbeksko-germanskoj ehkspeditsii na gorodishhe Dzharkutan (Some results of the work of the Uzbek-German expedition to the Djarkutan settlement).* In *Istoriia material'noi kul'tury Uzbekistana (History of Material Culture of Uzbekistan)*. Issue 30. Samarkand: Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences Publ., 19–26. (In Russian).

Kircho L. B. 2001. In Kircho L. B. (ed.). *Osobennosti proizvodstva poseleniya Altyn-depe v epokhu paleometalla (Peculiarities of Manufacture at the Settlement of Altyn-Depe in the Palaeo-Metallic Epoch) (Peculiarities of production of the Altyn-Depe settlement in the paleometal era (Pecularities of Manufacture at the Settlement of Altyn-Depe at the Palaeo-Metallic Epochs).* In *Materialy Yuzhno-Turkmenistanskoy arkheologicheskoy kompleksnoy ekspeditsii (Materials of the South-Turkmenistan Archaeological Interdisciplinary Expedition)*. Saint Petersburg: Peterburgkoskomstat Publ., 60–84. (In Russian).

Kuz'mina E. E. 1966. *Metallicheskie izdeliya eneolita i bronzovogo veka v Sredney Azii (Metal Articles of the Eneolithic and Bronze Age in Central Asia).* In *Svod Arkheologicheskikh Istochnikov (Corpus of Archaeological Sources)*. B4-9. Moscow: Nauka Publ., 152. (In Russian).

Luneau E. 2010. *L'âge du Bronze final en Asie centrale méridionale (1750–1500/1450 avant n.è.): la fin de la civilisation de l'Oxus. Archéologie et Préhistoire (L'âge du Bronze final en Asie centrale méridionale (1750–1500/1450 avant n.è.): la fin de la civilisation de l'Oxus. Archéologie et Préhistoire).* Thèse de Doctorat de l'Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne. 2010. Volume I: Texte (615 p.); Vol. II: Annexes (364 p.); Vol. III: llustration (651 fig.). (In French).

Luneva V. V. 2002. In Shirinov T. Sh. (ed.). *Istoki yuvelirnogo iskusstva (The origins of jewelry art).* In *Istoriya material'noi kul'tury Uzbekistana (History of Material Culture of Uzbekistan).* Issue 33. Tashkent: Fan Publ., 284–299 (In Russian).

LunevaV. V. 2002. *Klassifikatsiya yuvelirnykh ukrashenij Uzbekistana ehpokhi bronzy (III–II tys. don.eh.) (Classification of jewelry of Uzbekistan of the Bronze Age (III–II thousand BC).* Mezhdunarodnaya nauchnaya konfrentsiya, posvyashhennaya 60-letiyu akademika AN RUz, prof. Eh. V. Rtveladze: Tezisy dokladov mezhdunarodnoj konfrentsii. Tashkent, Publ., 71–73. (In Russian).

Luneva V. V. 2002. *Nagrudnye ukrasheniya Uzbekistana ehpokhi bronzy (III-II tys. do. n.eh.) (Breast ornaments of Uzbekistan of the Bronze Age (III-II millennia BC).* Mezhvuzovskie nauchno-metodicheskie chteniya pamyati K. F. Kalajdovicha. Eletsk, Publ., 96–103. (In Russian).

Luneva V. V. 2009. *Formirovanie i razvitie yuvelirnogo iskusstva v sredneaziatskom dvurech'e (III–II tys. do n. e. – III–IV vv. n. e.) (Formation and development of jewelry art In the Central Asian Interfluve (III–II millennium BC – III–IV centuries AD).* Doct. Diss. Thesis. Tashkent (In Russian).

Masson V. M. 1981. *Altyn-Depe (Altyn-Depe).* In *Trudy Yuzhno-Turkmenistanskoy arkheologicheskoy kompleksnoy ekspeditsii (ProceedIngs of the South Turkmenistan Archaeological Integrated Expedition).* Vol. 18. Leningrad: Nauka Publ., 176. (In Russian).

Mejtarchiyan M. B. 1984. In Shirinov T. Sh. (ed.). *Amulet ehpokhi bronzy s poseleniya Dzharkutan (Bronze Age amulet from the settlement of Dzharkutan)*. In *Istoriia material'noi kul'tury Uzbekistana (History of Material Culture of Uzbekistan).* Issue 9. Tashkent: Fan Publ., 41–45.

Miroshnikov L. I. 1992. In Dani A. H., Masson V. M. (eds.). *History of Civilization of Central Asia. The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C.* Paris, 477–480. (In English).

Mustafakulov S. I., Sarm'ento B. Kh., Khasanov M., Lyuil'e Zh., Sarmento D. 2009. *Otchet o provedenii polevykh issledovaniy na pamyatnike epokhy bronzy Dzharkutane 2008 god (Report on the fi eld research at the Bronze Age site Jarkutan In 2008).* Samarkand, Archive of the Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences. F. 5. Inv. 1. D. 224 (In Russian).

Mustafokulov S., Bendezu-Sarm'ento Kh. 2009. *Rezul'taty arkheo-antropologicheskikh rabot na Dzharkutane (Results of archaeo-anthropological work on Dzharkutan)*. In *Arkheologicheskie issledovaniya v Uzbekistane (Archeological researches in Uzbekistan)*. 6. Tashkent: Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences, Publ., 175–186. (In Russian).

Mustafakulov S. I., Sarm'ento B. Kh., Khasanov M., Rakhmonov U., Lyuil'e Zh., Lyuno E., Suer Zh., Zhan-Klod Lizher., Molez D., Kervan M. 2010. *Otchet o provedenii polevykh issledovaniy na pamyatnike epokhy bronzy Dzharkutane 2009 God (Report on the fi eld research at the Bronze Age site Jarkutan in 2009).* Samarkand. Archive of the Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences. F. 5. D. 225. Op. 1. (In Russian).

Mustafokulov S., Bendezu-Sarm'ento Kh., Rakhmonov U., Khasanov M., Lyuil'e Zh., Lyune E. 2012. In Berdimurodov, A. E. (ed.). In *Arkheologicheskie issledovaniya v Uzbekistane (Archeological researches In Uzbekistan)*. Issue 10. Samarkand: Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences Publ., 203–213. (In Russian).

Mustafakulov S. I., Sarm'ento Kh. B., Rakhmonov U., Iskanderova A., Rakhimov K., Lyuil'e Zh., Kervan M., Sarm'ento D. 2013. *Otchet o provedenii polevykh issledovaniy na pamyatnike epokhy bronzy Dzharkutane 2012 godu. Otchet Uzbeksko-Frantsuzskoy mezhdunarodnoy arkheologicheskoy ekspeditsii (UzFMAE) za 2012 god (Report on the fi eld research at the Bronze Age site Jarkutan In 2012. Report of the Uzbek-French International archaeological expedition (UzFIAE) for 2012).* Samarkand, Archive of the Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences. F. 5. D. 226. (In Russian).

Mustafokulov S., Bendezu-Sarm'ento Kh., Rakhmonov U., Lyuil'e Zh., Iskanderova A., Rakhimov K., Kervan M., Sarm'ento D. 2013. *Rezul'taty rabot na pamyatnike Dzharkutan v 2012 (Results of work on the Djarkutan monument in 2012).* In *Arkheologicheskie issledovaniya v Uzbekistane (Archeological researches In Uzbekistan).* Issue 9. Samarkand: Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences Publ., 137–144. (In Russian).

Mustafoкulov S., Bendezu-Sarm'ento Kh., Rakhmonov U., Lyuil'e Zh., Rakhimov K., Dyupon A. 2016. In Berdimurodov A. E. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniya na Dzharkutane v 2013 g. (Archaeological research in Dzharkutan in 2013).* In *Arkheologicheskie issledovaniya v Uzbekistane (Archeological researches In Uzbekistan).* Issue 10. Samarkand: Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences Publ., 267–274. (In Russian).

Roshal' V. M. 2008. *Entsiklopediya simvolov (Encyclopedia of Symbols).* Moscow: Eksmo Publ., 1007. (In Russian).

Ruzanov V. D. 2013. *Metalloobrabotka na yuge Sredney Azii v epokhu bronzy (Metal-workIng In the South of the Central Asia in the Bronze Age).* Samarkand: Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences, 347. (In Russian).

Sadikova S. A. 2021. *Istoriya zarozhdeniya i sovershenstvovaniya vyazal'nogo dela tadzhikov (IV tysyacheletie do n.e. – pervaya polovIna XX v.) (History of the origin and development of the knitting craft of the Tajiks (IV millennium BC – the fi rst half of the XX century).* PhD Thesis. Dushanbe (In Russian).

Sagdullaev A. S., Abdullaev U. I., Matyaqubov Kh. Kh., Shajdullaev A. Sh., Togaev Zh. Eh. 2019. *Bronza va ilk temir davri yodgorliklarining geografiyasi va kartografiyasi (Bronza va ilk temir davri yodgorliklarining geografiyasi va kartografiyasi).* Toshkent: Turon-Iqbol Publ., 272.

Sarianidi V. I. 1977. *Drevnie zemledel'tsy Afganistana. Materialy Sovetsko-Afganskoy ekspeditsii 1969–1974 gg. (Ancient agriculturalists of Afghanistan. Materials of the Soviet–Afghan expedition 1969–1974).* Moscow: Nauka Publ., 172. (In Russian).

Sarianidi V. I. 1990. *Drevnosti strany Margush (Antiquity of Margush country).* Ashkhabad: Ylym Publ., 316. (In Russian).

Sarianidi V. I. 2007. *Necropolis of Gonur.* In Inna Sarianidi (transl.). Athens, Kapon Editions Publ., 331 (In English).

Sarianidi V. I., Dubova, N. A., Samurskiy, K. S. 2020. *Treasures of ancient Margiana. Photoalbum.* Moscow, 180. (In English).

Shaydullaev A. Sh. 2016. *Sopolli madaniyati gliptikasida inson obrazi (Sopolli madaniyati gliptikasida Inson obrazi).* In *O'zbekiston arkheologiyasi (Uzbekiston arkheologiyasi).* 1 (12). Samarqand, Publ., 91–98. (In Uzbek).

Shaydullaev A. Sh. 2017. *Sopolli madaniyati gliptikasi va sfragistikasi (Glyptics and sphragistics of the Sapalli culture)*. PhD Diss. Toshkent (In Uzbek).

Shaydullaev A. Sh. Sopolli madaniyati gliptikasida geometrik tasvirlar (Geometric images in the glyptics of the Sopolli culture). *O'zbekiston arkheologiyasi (Uzbekiston arkheologiyasi).*1 (14). Samarqand, Publ., 43–50. (In Uzbek).

Shaydullaev A.Sh. 2013. *Sopolli madaniyati muhr-tamgalari tipologiyasi (Sopolli madaniyati muhr-tamgalari tipologiyasi)*. In *Uzbekiston tarikhining dolzarb muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida (Current problems of the history of Uzbekistan as interpreted by young researchers)*. Samarqand, Publ., 26–34. (In Uzbek).

Shaydullaev Sh., Khuff D., Toyfer M. 1996. *Otchet Sherabadskogo otryada za 1996 god (Uzbeksko-Germanskaya Baktriyskaya ekspeditsiya) (Report of the Sherobod detachment for 1996 (Uzbek–German Bactrian expedition).* Samarkand. Archive of the Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences. F. 5. D. 161 (In Russian).

Sherrow, V. 2006. *Encyclopedia of hair: a cultural history.* London: Greenwood publishing group, 1–11. (In English).

Stančo L., Shaydullaev Sh., Bendezu Sarmiento J., Pažout A., Vondrova H. 2014. *Kayrit Burial Site (South Uzbekistan)*: Preliminary Report for Season 2014. Studia Hercynia XVIII/1–2. Publ., 37. (In English).

Stančo L., Shaydullaev Sh., Bendezu-Sarmiento J., Lhuillier J., Kysela J., Shaydullaev A., Khamidov O., Havlík J., Tlustá J. 2016. *PrelimInary Report on the Excavations at Burgut Kurgan in 2015.* Studia Hercynia XX/2. Publ., 86–111. (In English).

Sverchkov L. M., Boroffka N. 2015. *Materialy poseleniya ehpokhi pozdnej bronzy Molali.* In *O'zbekiston arkheologiyasi (Uzbekiston arkheologiyasi).* Issue 10, № 1. Samarkand, 75–88. (In Russian).

Sverchkov L., Boroffka N., Lyune E., Rakhmanov U. V. 2013. *Otchet Baysunskoy arkheologicheskoy ekspeditsii o raskopkakh poseleniya Molali v Altynsayskom rayone Surkhandar'inskoy oblasti v 2012 godu (Report of the Baysun archaeological expedition on the excavations of the Molali settlement in Oltinsoy district of Surxondaryo region in 2012)*. Tashkent. Archive of the Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences. (In Russian).

Vinogradova N. M. 2020. In Lyonnet B., Dubova N. A. (eds.). *The World of the Oxus Civilization (1st ed.).* Routledge-London Pub., 635–664. (In English).

Xamidov O. A., Kattayeva G. Ch. 2024. *Oks sivilizatsiyasi bo'yicha 2023-yilda nashr etilgan yangi tadqiqotlar: 2-qism ("Arxeologiya Yevraziyskix stepey" jurnali misolida) (New research published in 2023 on the Oxus civilization: Part 2 (in the journal "Archaeology of the Eurasian Steppe").* In O'zMU xabarlari (Bulletin from the National University of Uzbekistan). 1/3/1. Toshkent, 55–57.

O'zbek tilining izohli lug'ati. 2020. 3-zhild. Toshkent: O'zbekiston millij entsiklopediyasi Publ., 687. (In Uzbek).

O'zbek tilining izohli lug'ati. 2008. 4-zhild. Toshkent: O'zbekiston millij ehntsiklopediyasi Publ., 606. (In Uzbek).

O'zbekiston millij ehntsiklopediyasi. 2005. Vol. 5. Toshkent: O'zbekiston millij ehntsiklopediyasi Publ. (In Uzbek). (In Uzbek).

TYPOLOGY OF PINS OF THE SAPALLI CULTURE

© 2024. Odiljon Khamidov, Gulmira Kattaeva

Termez State University

Keywords: Sapalli culture, Sapallitepe, Djarkutan, Mulalitepe, Tilla Bulak, Bustan VI–VII, typology of pins, jewelry for a head, zoomorphic figurines, pins with the rosette-shaped head part.

In the 1970s, the Sapalli culture of the Bronze Age (2200–1300 BC), which formed on the territory of Northern Bactria, was introduced into scientific discourse, based on studied sources in the direction of historical and archaeological research. The inhabitants of the Sapalli culture were considered extremely skilled in handicrafts in addition to farming and animal husbandry. Among tthe various types of crafts (such as ceramics, construction, and blacksmithing), jewelry making is especially distinguished by its unique types and forms. The pins that form the basis of jewelry found in the monuments of the Sapalli culture are an important material source for illuminating the culture of the Bronze Age of the people of Central Asia, and, they embody the lifestyle, culture, art, and traditions of the people of that era. In addition to other types of jewelry (such as earrings, diadems, beads, necklaces, bracelets, amulets, rings, and bracelets), many examples of beads have been found from the sites of Sapallitepe, Djarkutan, Mulalitepe, Bustan VI, VII, Tilla Bulak of Sapalli culture. Their typological analysis helps to study their essence in-depth and, the development of their analogues. In this article, more than 140 pins belong to the class of jewelry for a head identified from the sites of the Sapalli culture are divided into types, groups, and classes according to the shape of the head part of the pins. Among the types of pins by shape and purpose, those with zoomorphic and anthropomorphic figures in the head part, rosette-shaped pins, and pins with a star-shaped head part stand out. These are rare artifacts that are widespread among the cultures of the Oxus civilization.